

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

Нитилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru

№ 87
(17888)

2010 чылдың
июль 22,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

НААДЫМ — СЕНТЯБРЬ АЙДА

Мал чеминиң белеткели-биле холбаштыр Наадымны күске чылдырган

ның эң кол национал баарының бирээзи — Республикамы. Ону июль айдан айже чылдырган. Малдың байырлалын организаскарылап турар республикамыз одалга сезонунга бир болгаш июль 10-дан мал чеминиң белеткелиниң и-биле көдээ ишчилерни ырбас сорулга-биле Наадым 15-17-де эрттирер саналды республиканың кириген. Саналды амдыы-ываның эрге-чагыргазы баш, ынчалза-даа республикамыздың сайыдының ралакчызы Сергей Ондар-натканы-биле алырга, хелдүү иштирлеттинген деп Чазак кежигүннери база ТР-ааның Даргазы Шолбан

Кара-оол Наадымны чылдырарына чопшээрешкен болуп турар. Наадым, шынап-ла, бүдүн республиканы чартык ай иштинде ажилдан чардыктырар арганы берип турар деп ямы санап турар. Шаг төөгүдөн тургустунуп келген чаңчыл езугаар, байырлал элээн каш чадалар-биле эртер. Эгезинде чурттакчылыг суурларга, оон соонда кожууннарга дээш-ле, баар. Аңаа белеткенирин санавакса, чада бүрүзүңе үш хүн эртер. Бо хүннерде кол сорулга — келир кышка белеткел, мал чеминиң курлавырын шыңгыы белеткеп алыры.

Эрткен кыш сөөлгү 100 чылда эң-не соок болган. Тывага соок үр болганындан болгаш мал чеминиң четпезинден 15 муң баш мал өлгөн, ол колдуунда чаш мал төлү. Чидирг оон-даа хөй болуп болур турган, бир эвес республиканың Чазак республика бюджетиниң акша-

хөреңгизинден деткимчени көргүспээн турган болза, байдал берге турган.

Амгы үеде мал чеминиң белеткелиниң үезинде республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы 2010 чылда нити мал чемин белеткээриниң планын эрткен чылдындан ийи катап улгаттырган, мал чеминиң курлавырын тургузар «Чалааты» ККБ-ниң планын 2,5 катап өстүргөн. Ол-ла сорулга-биле хөй чылдыг мал чеминиң культураларын тарыыр шөлдерни бир-ле дугаар 1991 чылдың деңнелинге чедирген азы 2009 чылга деңнээрге, кончуг улуг болуп турар.

Яамының специалистериниң бодалы-биле алырга, мал чеминиң белеткелиниң эгелээн бирги хүнден улуг хемчээлдиг ажилдар, шефтер эгелээн. Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының чанында оперативтик штаб хүнүнүң-не ажилдап

турар. Ында яамының бүгү ажил-дакчыларын хаара туткан.

Чижээлээрге, кыштаглаашкынга мал чеминиң курлавырын көвүдеди белеткээри-биле хуу кижилерге тургустунуп келген айтырыгларны дүрген иштирлээр, өңчүнүн хамаарылгазы чокка Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының эгелекчи саналы-биле муниципалдыг албан-хаакчылар бүрүзүңе 2-3 ажил-агыйларны быжыглаан. Тодаргайлаарга, чоокку хүннерде штаб кайда сизген кезер черлер чедишпейн турар-дыр, ол кожууннарга ажыктыг сизген кезер шөлдерниң картазын эде тургузуп, тус чер бот-башкарылга органны-биле дугуржулганы кылган. Амгы үеде сизген кезер черлери чегей хову болгаш даглыг кожууннар — Эрзин, Тес-Хем, Өвүр болгаш Мөңгүн-Тайга механизастаттынган бригадалар-биле мал чеминиң бе-

леткелин өске кожууннарның девискээринден белеткээрин организастап турар. Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Танды кожууннарның артыкшылдыг шөлдеринден олар сизгени белеткээр.

Маңаа демдегеп каар чугула чүүл болза, девискээрлерниң муниципалдыг тургузулгаларының Ассоциациязының майда болган хура-лынга, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол мал чеминиң белеткелиниң үезинде спортчу, хөглээр хемчеглерден ойталаарын дилээн турган. Ынчангаш Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының эгелекчи саналын Чазак Даргазы деткээн.

Республика Наадымынга чедир ийи неделя бетинде кожууннарга мал ажилының байырлалы эртер азы август төнчүзүңде. Ол үеде чедир кышкы мал чеминиң эргежок чугула курлавырын тургузуп алган турар деп ямы санап турар.

«УРАН ЧҮҮЛ КӨВҮРҮҮ»

Дүүн, июль 21-де, найысылал Кызылда, «Уран чүүл көвүрүү» деп Бүгү-делегей чергелиг чурулга симпозиуму эгелээн. Оон киржикчилери, немец болгаш ссийжи чурукчулар Улусчу чогаадылга бажыңыңа ниң Культура болгаш туризм яамызының сайыды Д. Донгак-биле ужурашкан.

симпозиумнун киржикчилери Тывага кээрге чылыг ут-лээп алганынга өөрүп, ра яамызының архивинге алга артар кылдыр боттары-й белээн сунганнар. Сайыт онгак аалчыларга яамының дан Тыва дугайында аль-национал чаңчылыгыс ак кадакка туткаш, кижинге сунган.

целя дургузунда Тывага эр-симпозиумнун программасында

оон киржикчилери Чурукчулар бажыңыңа барып, даш чонарынга мастер-класстарны сонургаарлар. Алдан-Маадыр аттыг национал музейже экскурсиялап, Дөгээ даанче үнүп, хоорайда Тирилгениң аллеясын, Цеченлинг хүрээзин, «Азияның төвүн» тураскаалды сонургап көөрлер. Туризм чылында, артында-ла магалыг чайгы үеде, Тывада келген аалчылар кожууннарже үнүп, Кундустуг, Тос-Булак, Шивилиг аржааннарынга кирип,

Дус-Хөл, Хадың, Чагытай хөлдерге, Устүү-Хүрээге база чедерлер. «Барган черивиске чуруктар делгелгелерин организастап, чон-

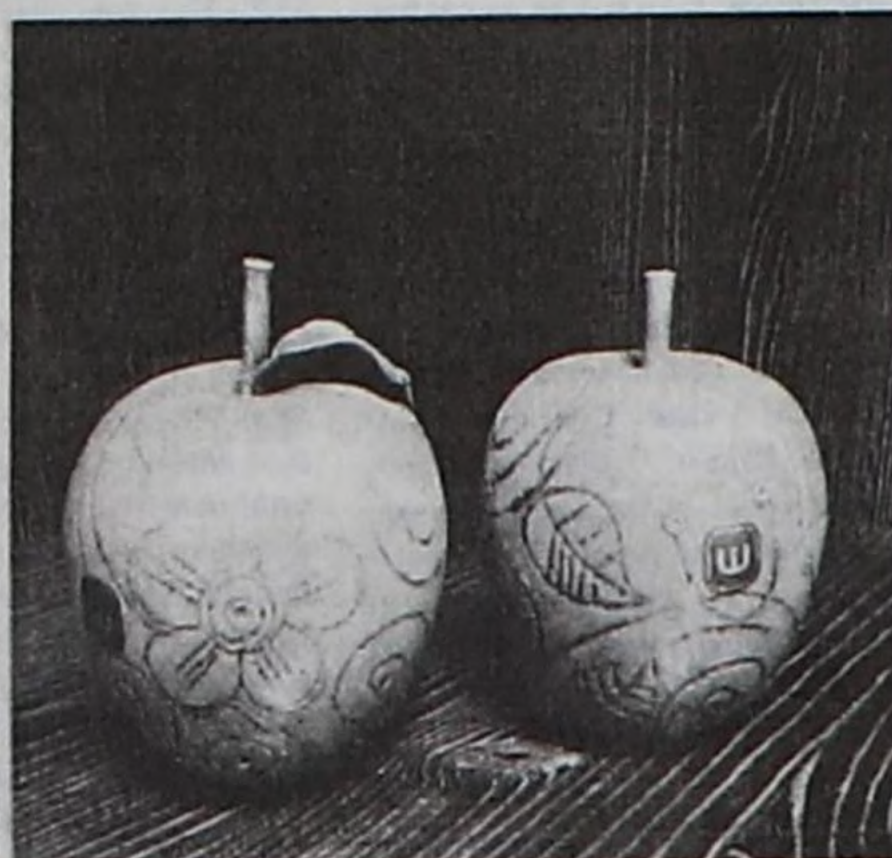
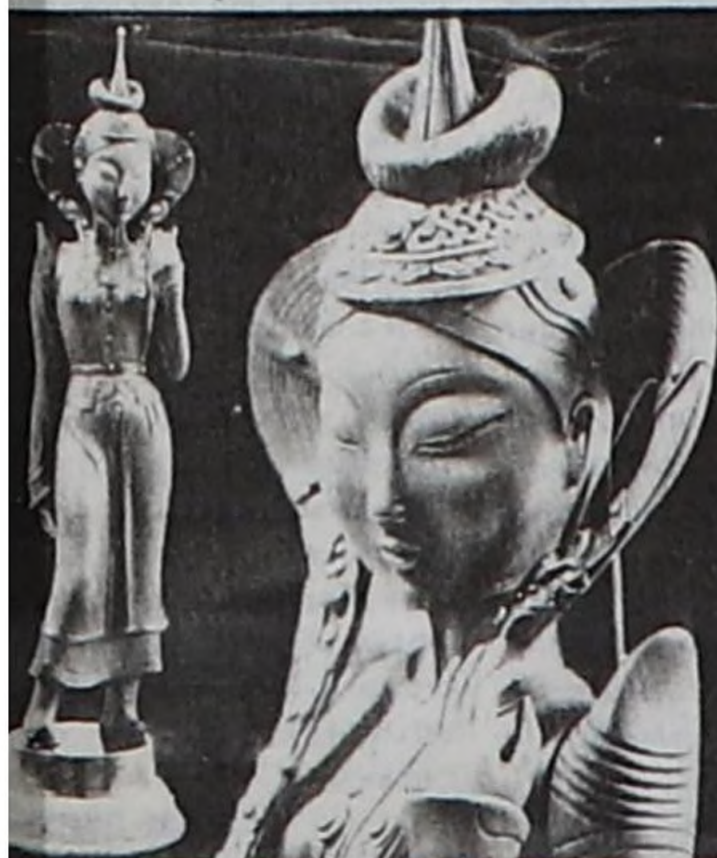
биле ужуражып, тус черниң чурукчулары, даш чонукчулары болгаш уран шеверлери-биле арга-дуржулгаларывысты солчур бис» — деп, Красноярск хоорайда «Романовтарның галереязының» директору В.А. Романова чугаалады. Бай-Тайга кожууннун уран шевер мастерлеринге барып ужуражыры

база планнаттынган.

Июль 28-те Шивилиг аржаанының девискээринге бүгү делегей чергелиг Пленэрни эрттиргеш, июль 29-та Абаза таварып Красноярск хоорайже аътаныптарлар.

Светлана ООРЖАК.

Ужуражышкындан чурукту Чечек КУЖУГЕТ тырттырган.

САЙЫТ-БИЛЕ АЖЫК ЧУГАА

Июль 15-те Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының сайы-ды албан-дужаалга томуйлаткан Александр Федорович Лобанов-биле парлалга конференциясы болуп эрткен. Аңаа Тыва Республикада чидии-биле туруп турар иштики херектер талазы-биле айтырыглар дугайында болгаш оларны канчаар шиитпирлеп болурунун аргаларын чугаалашкан. Журналистерниң айтырыгларынга сайыттың харызын парладывыс.

— Александр Федорович, бистиң республикада чаа келген кижилер болганыңарда, ниити байдалывысты өөренип көрүп тур боор силер, бодуңарның ажил-херээңерни кандыг угланыш-кынның эгелээр база бир дугаарында кайнаар шыңгы кичээңгейни углаар силер?

— Кызыл хоорайда корум чурум талазы-биле айтырыг дыка нарын-дыр. Назы четпээн, элээди уруглар-ның кем-херек үүлгедиишкениниң саны көвүдөп, ниитилелдин эрге-ажы, айыыл чок чоруу камгалаттынмай турар. Ынчангаш амгы үеде бо талазы-биле чогуур хемчеглерни ал, ылаңгыя орук-патруль база патруль пост албан черлериниң ажилын шыңгырадып, өске-даа албан организация черлери-биле бир демниг ажилдап эгелээн бис. Оруктарның багай байдалы — автоорук озал-ондааның бир чылдаагааны. Ынчангаш оруктарны асфальт-биле шывары чугула. Оон аңгыда кижиниң ажилдаарына таарымчалыг байдал херек. Милиция ажилдакчылары шупту чаңгыс оран-савада сыңмарлажып турар-дыр. Бистиң ажилывыстың кайы хире бергезин эки билер силер, хондур-дүндүр болганчок дежур-ныйлаар, чай, кыш дивейн сургак-чылаар. Ажилдаарына таарымчалыг байдалды тургузары эргежок чугула болгаш кижиниң ажилының түңнели кандыг болуру колдуунда оон хамааржыр деп бодаар мен.

— Кандыг арга-дуржулга-биле ажилдап эгелээр силер, кадрлар

тургузуунга өскерилгелер болур бе?

— Амдызында өскерилгелер болбас, чүге дизе чаа келген кижилер болганыңарда, кымның канчаар ажилдаарын ам-даа көрүп чет-тикпээн мен. Чоорту ажилыңа бер-дингеннер, шылгарааннар ылгалып үнүп кээр. Чамдык өске черден келген удуртукчулар бодуңуң-командазын эдертип алгаш кээп ажилдап турар дээр, а мен чаас-каан келген болганымда, кадрлар-ны өөренип көрбейн чыда, өскер-тип шыдавак мен. Яамының сайы-дының оралакчыларының болгаш салбырлар удуртукчуларының ажилының кошкак талаларын өөренип көргөш, оларга четпестерин эдип алыры-биле үени берген мен. Ажилдакчыларга бодун илередип, көргүзүр арганы бээр ужурулуг. Чоокку үеде бүгү Россияга кызы-рылдалар болур болгай, бо чылын 10 хуу, а келир чылын ажилдакчы-ларны 12 хууга кызырары көрдүнүп турар. Оон түңнелдери база көстү бээр боор. Амгы үеде мээң кол сорулгам — Тыва Республиканың де-вискээринде хамаатыларның айыыл чок чоруун хандыраары болгаш корум-чурумну тудары.

— Ажилдакчыларыңардан чүнү негээр силер?

— Эң-не кол чүүл шыңгы чур-умну. Ажилыңа ээирек байдал-дыг кээри ийикпе азы машина-бал-гат мунары дээр ышкыш чоруктарны шуут болдурбазы. Чамдык эрге-хоойлу хайгаараар органның ажилдакчыларының хөй-ниити

черлеринге чурум үрөп, шыңылгам бар, меңээ дээр эргези чок дээр бодал-биле хөргөзүр дөгээр чоруктар чурттакчы чонга билдингир болгай. Чоокта чаа коллегия хуралыңа ажилдакчыларның кижизидилге-зиниң айтырыын сайгардывыс. Аңаа милиция ажилдакчызы кижиниң аал-ораныңа бодун алды-нары, кожоларының ук кижиге ха-маарыштыр бодалы дээр чижектег чүүлдерни шыңгы хынаары чугула дээрзин чугаалашкан бис. Чоокта чаа бир кожуунда 12 милиция ажилдакчылары удуртукчузу-биле кады ажилдаар албан черинде чурттап турары илерээн. Оларның чыгып алгаш, хөглеп, боостая шыгыдыптарының магадылалы бар дээрзинде чигиниң чок. Ынчангаш кожууннарда ажилдакчыларның социал айтырыгларын база дүргени-биле шиитпирлээр чугула.

— «Новый век» телеканалда 5-6 чыл улай, неделя санында «Патруль» медээзин дамчыдып турар бис. Ында амгы үениң чидиг айтырыгларын көргүзүп турар. Программа чүгө журналистерниң күжү-биле болгаш Күрү-нениң автоорук инспекциязы-ның дузазы-биле үнүп турар. Чонга өөредиглиг болзун дээр, амыдыралдан дириг чижектерни көргүзүп турар бис. Мынчага дээр даргалардан кандыг-даа деткимче көзүлбээн, силерниң талаңардан деткимче, дуза ма-нап болур бе?

— Бодум хуумда журналистер-

ниң мындыг хевирлиг чорудуп турар профилактиктиг ажилдарын деткир мен. Чон ортузунда ажил-агы чок, арагалаар чорукка, аңгы-аңгы хевирниң кем-херек үүл-гедиглеринге удур хемчеглерни журналистерниң чорудуп турары эки-дир. Кандыг-даа кем-херекти үүлгеткеш, хосталгазын казытты-рып шииттирген кижиниң төрел-дөргүлүңге, ажы-төлүңге, өөнүң иштинге, чоок кижилеринге кайы хире аар согуг, моральдыг, мате-риалдыг когарал чедирерин чон көрүп, билип алып болза артык эвес. Оон мурнунда Томск хоорайга ажилдап турумда, «Крутой пово-рот» азы «Амыдыралга өскери-лишкенин» деп программа чеди чылдың дургузунда үнүп келди. Ынчангаш мындыг хевирлиг медээ-лер чонга ажыктыг, өөредиглиг дээрзин билер мен.

— Тыва Республиканың де-вискээринде, ылаңгыя кызыгаар чоогунун кожууннарында мал оорлаашкыны непереп турар. Аңаа удур кандыг хемчеглер алдынып турарыл?

Кожууннарда иштики херектер килдистериниң удуртукчулары-биле таныжып, оларның ажил-агынын өөренип көөр сорулга-биле үнүш-күннерни кылыр деп турар мен. Чурттакчы чон-биле база ужура-жып, дүвүренчиг айтырыгларны сайгарып, чугаалажыр бис. Мал оорлаашкыны чүгө кызыгаар чоогунун кожууннарында эвес, Би-Хем кожуун безин чадаарда, Туран хоорайда безин хөйү-биле болуп турар. Ынчангаш хууда малдың бүрүткелин база ук малдың бадыт-каттынып турар документилерин тургузары эргежок чугула. Бодум көдээ черге өскөн болгаш бо ай-тырыгны дыка эки билер мен. Шаанда малдың кулактарын имнеп каар турган болгай, ынчангаш амгы үеде чогуур документини албан кылдыраары чугула бооп турар. Ын-чаар болза, мал оорлаар чоруктуң кызырлары чугаажок. Бо айтыры-ны тус чер эрге-чагыргалары-биле шиитпирлээр болза эки.

— Сөөлгү үеде маршрут так-силери-биле холбашкан орук озал-ондааның көвүдээни дүвү-

релди оттурбазы Бо айтырыгны м база чаңгыс эвес турган-даа болза шыңгы шиитпир турар деп болур.

— Ажилдап маршрут-таксилер техниктиг байдалы навайн турар болг дазын кым-даа ч Орук дүрүмнерин болгаш, чурум езу ужурулуг черлерге жирлерни олуртуп шимчээшкениниң нарының болуп ту гааны ол. Бо айт хоорайның мэрия лешкеш, саналдар

— Апрель айд удур төп ажытты оон-биле кады ах канчаар чорудар

— Баштай төп дулгазын өөренип талавыстан кандыг болурул, а олар бо зындан кандыг иди дир болза эки.

— Спорттук ка-рин сонугаар хостуг үенерни ка-турар силер?

— Бодум чиик дулуг турган мен. И шугумунда спортту-талазы-биле нары бар-дыр. Чижээлэ ажилдакчылары кирип, белеткенип залы чок. Эрге-хоо-лары ажилывыс аай чиик адак, шилгеден бис. Хостуг шагымд чурунга, балыкта ынак мен.

— Өг-бүлөнер-тырып көрүңерем

— Өөм ишти ми ковниги бооп ажы Чаңгыс уруглуг бис, изин истеп, Томски-верситединиң юри-тединде өөренип ту

— Ажил-ижиңе киннерни күзедив

Аян-чорукчу — ол делегей көрүштүг, Ада-чуртунга чаагай чорукту кылып чоруур кижидир...

МЭЭҢ ҮЛҮҮМ

Тываның Чазаа 2010 чылды-Туризм чылы деп чарлаанын деткир кижидир мен. Мында тускай программа ажылдактынып турары илден. Туризмни Тывага хөгжүдери чугула айтырыг. Чурттуң экономиказынга, культуразыңа, кижиниң бот-тывынгар сагыш-сеткилин байыдарыңа ол улуг салдарлыг. Туризм айтырыгы өг-бүледен, ада-өгбелерниң чурттап чораан чаагай езу-чаңчылдарыңдан, культурлуг ажил-иштен, дышта-нылгандан, тыва этностуң тывылган төөгүзүңден эгелээр.

Туризмниң эге хөгжүлдери — школадан эгелээр. Өөреникчилерни төрөөн черин, чуртун ханы билип алырыңа, патриотчу угаан-меде-релдиг болуруңа, национал спор-тувусту хөгжүдеринге, бүгү делегей чергелиг, долгандыр турар бой-

дузувусту хумагалаарыңа, өске чоннарның культуразы-биле та-ныжып, ону билип алырыңа өөре-дири чугула деп билген мен.

Мээң эрткен турисчи орукта-рымның эге базымнарын архео-логтуг дилээшкениңе база хамаа-рыштырып болур.

1957-1965 чылдар үезинде Бай-Тайганың девискээринге ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының архео-логия-этнографтыг экспедициясы профессор Л.П. Потаповтуң ниити удуртулгазы-биле чедип келген. Археология отрядының составыңа Бай-Тал сумузунун девискээринден Чыдат оглу Натпит, Калзан оглу Дүлей-оол, Монгуш Хыйыр-оол, Кызылбай Красс Кара-Хөл, Кызыл-Даг, Шуй девискээринге Саян-Тываның археология экспедициясы А.Д. Грачтын удуртулгазы-биле ян-

зы-бүрү тураскаалдарның шинчи-лелдерин база чоруткан. Шивилиг аржаанның Курга-Суг кызаазы-дан бурунгу тюрк үезиниң даш кижилерниң Биче-Шуй девис-кээринден скиф үезиниң үжен ажыг базырыктарын тыпкаш, оон шинчи-лел ажилдарын чоруткан.

1959-60 чылдарда Тоора-Тей-ниң чоогунга бистиң эрага чедир 6-8 вектер үезиниң тыва хаан кижиниң мөчү-сөөгү тывылган. Мунуп чораан аядын, бүрүн херексели-биле кижиннээш база ийи херээжен (кадыннары-ла турган боор) кижини хол, будун кинчилээш, диригге хөмгөн, бүрүн шериг херекселдер, бир кыдат көрүнчүк тывылган. «Чоок кижимге өргүп мөгөйдим» деп бижээнин, ук хөөржүдүлгө чү-дүлгөгө хамааржырын, тывалар алды, орта, үстүү оран бар деп

бүзүрөп, хаан кижиле оон чоок кижилери кады чурттаар дээр утка-ны А.Д. Грач тайылбырлап берген.

А.Д. Грачтын удуртулгазы-биле чоруткан шинчилелдер мээң өөре-никчилер-биле ажилымга идиг болуп, эң баштайгы музейни Шуйга ажиткан. Туризмниң эге базымна-рын алган башкыларымны сактып, оларның кылып чораан чаагай ажил-ижинге мөгөйип, Башкы болгаш Туризм чылы-биле байыр-дан чедирип каайн. Чүге дээрге, культура, уран чүүл — аныяк-өс-кенниң келир үези, аныяктарның аас-кежиктиг салым-чолу.

Бай-Тайганың Кара-Хөл шко-лазы тыва өг баазалыг база

экологияның нога хөгжүдери, «Кызыл кирген дириг амыт галаар «Ирбис» бой, телевилелин идип ү Бай-Тайга чагыргазы-лиг» аржааныңа, М Хемчик бажыңа эки камгалалының парь дугайында дилээн, д ген. «Шивилиг» арж туг туризмниң төвү зарда, Чазактан ма-заны чедип алыры жаанны курорт кыл-лазын Томскиниң ги-нелге университеди Л.П. Поцелуевтин де-гени анаа эвес.

Бай-тайгажылар чүүлге, уран-шевер к алдаржаан эвес, а күш-ажылчы шаль салым-чаяанныг ба туристерниң, алыг чурту-ла болгай. Ын-черимге ажил-агы хөгжүп-сайзыраарын дир мен.

Бараат

Бай-Тал суур.

ДЕМНИГ ДЕМИСЕЛ ХЕРЕК

Июль 16-да, Тыва Республиканың Чазааның Аргазының Канцеляриясының удуртукчузу А.М. Онгалдың удуртулгазы-биле «2011-2012 чылдарда наркотиктер ажыггалыгга удур профилактиктиг чылдар болгаш оларны бүдүрүп сайгарарын илдурус талазы-биле комплекстиг хемчеглер» деп ской сорулгалыг республика программаның левилелин сайгарып чугаалашкан хурал болуп өткен.

Иң көдээ ажыл-агый болгаш продукциязының сайы-оралакчызы С.К. Ондар сорулгалыг республика программаның төлөвилели-биле аннаны таныштырган. Ук программаның кол сорулгазын, ону дырарының үезин, механизм ооң социал-экономиктиг ыяны дугайында тайыл-илеткелчи кылган. Илеткел-тинганы-биле республика иктиг бүдүмелдерни кылып болгаш ону ажык-кончаа ажыглаар, сайгарарының чидиг болуп артып турар. Эл чылдагааны чүдөл дээрзингир, республика девис-де черлик кара чашпан үнген өлдерниң хемчээли чылдан көвүдөп турар. Ынчангаш чок кижилер — кырганнар-ни уругларга чедир наркоти-бүдүмелдерлиг үнүштерни садып-сайгарары амыдыраа-бир аргазы апар чыдары нчуг дүвүрелди болдуруп. Бисте чурттакчы чоннуң араарының ортумак орулгазы ыяны өске регионнар-биле эрге, ийи катап кудуку дең-Ооң уржуундан 2009 чылда кем-херек үүлгедиглериниң бликада көргүзүү, 100 муң акчы чонга хамаарыштыр а, Россияда ийиги черде ту-

рар. 100 муң чурттакчыга хамаарыштыр наркоти-херек үүлгедиг-лери Россияда ортумаа-биле эрткен чылда 168 болза, Сибирь федералдыг округта — 215, а Тывада 325 болуп турар. Тываның иштинде ол кем-херек үүлгедиглерин сайгарып көөрге, оларның 74 хуузу 20-ден 49 хар чедир назылыг доктаамал орулга чок кижилер үүлгедип турар болган.

Республиканың бүгү эрге-хоой-лу органнары 2009 чылда чажыды-биле кылып бүдүрген 1228 кило-грамм наркотиктерни хавырган. Илереттинген 274 наркоти-херек үүлгедиглериниң 211-и аар болгаш онза аар категорияга хамааржып турар. 2009 чылдың дургузунда эрге-хоойлуну каржызы-биле үрөп турар 12 бөлүгелдерниң ажыл-чорудулгазын соксаткан. 41 кем-херек үүлгедиг эрге-хоойлу ажылдакчылары ажиткан, ону бөлүк кижилер баш удур дугуржуп алгаш үүлгедип турар болган.

2009 чылда республиканың прокуратура органнары судче 123 кеземче херээн кириген. Бир кеземче херээнде буруудаттырып турар кижилерниң саны 2009 чылда ортумак россияжи көргүзүгден 25 хуу хөй болган. 2010 чылдың апрель 1-де байдал-биле алырга, республикада наркотиктиг бүдү-

мелдерни хоойлуга чөрүштүр сайгарып турар кем-херек үүлгедиг-лери даңзылаттыг кем-херек үүлгедиглериниң 14,6 хуузу болган. Тыва Республика Сибирьде кожа регионнарже наркотиктиг бүдүмел-дерниң чажыт дажыглакчызы апарган. Ынчангаш наркомания кижилерниң кадыын үрөп, мораль-этниктиг болгаш культурулгу езу-чаңчылдарын будап, ниитилелге социал-экономиктиг быжыг эвес байдалды болдуруп турар. 2009 чылда Тывага наркотиктерге хораннанып өлген таварылга дем-деглеттинмээн, ынчалза-даа херек кырында байдал ындыг эвес дээрзи билдингир, чүге дизе суд-мед-экспертиза бюрозунда ону тода-радыр тускай дериг-херекселдер чок.

Наркотиктер ажыглааш бир дугаар аарып турар кижилерниң саны 2,5 катап өскөн. 2008 чылда 100 муң чурттакчы чонга хамаарыштыр 7,7 хуу турган болза, 2009 чылда 19,1 хуу чедер берген. Аараан кижилерниң 85 хуузу хоорайның, а 15 хуузу көдээниң чурттакчылары болган. Кызыл, Каа-Хем, Улуг-Хем кожууннарда болгаш Кызыл хоорайда наркоманиядан аарып турар кижилерниң саны хөй болуп турар. Аарыг кижилерниң 10 хуузу херээннер болуп турар.

Наркотиктер ажыглап турар кижилерниң аразында ВИЧ инфек-циялыг кижилер бары илерээн. 2009 чылда ВИЧ инфекциязы бар бе дээш, 1087 наркоманнарны хы-наан. Сөөлгү ийи чылда наркоти-кттер ажыглааш аараан кижилер-ниң 90 хуузуна өт аарыының С вирустары бар болган, ол дээрже ВИЧ инфекциязын тарадырының улуг айыылының тургузукчулары-дыр. Наркотиктер ажыглааш аараан кижилер стационарга эн

берге байдалдыг кээп турар. Ток-сикология салбырынга кээп турар аарыг кижилерниң 80 хуузу баш-тайгы 1-2 хонуунда-ла өлүп турар. Ол хире берге байдалдыг кээп турар.

Республикада наркологтуг аарыг улусту эмнээр Реабилитация төвү чок болуп турары оларны долузу-биле эмнээриниң болгаш социал-медиктиг реабилитация чорударының аргазын бербейн турар. Эмнеткен кижилерниң чүгүл 24 хуузу элээн үр үениң иштинде наркотиктерге алыспайн турар. Ынчангаш амгы үениң хуннун чугула айтыры болуп турар чүүл — эмнелге-диагностиктиг дериг-херекселдер-биле дериттинген, реабилитация технологиялары-биле хандырыгган Реснаркодиспан-серни тургузары болуп турар.

Кижилерниң наркотиктерге ал-зып турарына чүү деткимче болуп турарыл дээрже республика девис-кээринде сөөлгү чылдарда 11462 гектар черде черлик кара чаш-панның өзүп турары болур. 11 ко-жууннарның девискээринде ол хө-йү-биле өзүп турар. Ажыггал чок артып турар, эки хөзүңнүг хову-шөлдерде (365,6 га) кара чашпан туразында өзүп турар. Ынчангаш ындыг ажыглаттынмай артып ту-рар хову-шөлдерни дүрген ажыг-лалче кириери — наркотиктерге удур демиселдин бир дээштиг аргазы болур. 2010 чылдың июнь 10-нун байдалы-биле республикада 3335 гектар черде кара чашпанны (конопля) узуткаан, ам-даа 8127 гектар арткан. Республикада нар-кобайдалды чавырылдырар дизе, планнаттыг комплекстиг хем-чеглерни ал чорудары чугула. Чер-лик чашпанны чаңгыс удаа узут-каары болдунмас, ынчангаш ону ийи этаптыг чорудар. 2011 чылда

узуткаар ажылдарның, а 2012 чыл-да немелде ажылдар болгаш кон-троль-хыналда хемчеглерин чору-дар апаар. Ону чедип алыры-биле Тыва Республиканың Чазаа үстүнде адаттыгган тускай сорулгалыг про-грамманың төлөвилелин тургузуп, ооң чедер-четпестерин сайгарып чугаалажып турарының ужуру-даа ында.

Республикада нептерээн наркоти-манияның уржуундан болуп турар багай салдарлыг болушкуннарны чавырылдырары; күүсекчи эрге-чагырганың наркоманияга удур ажыл-чорудулгазының дээштиин бедидери, наркотиктер ажыглап, аңаа алзы берген кижилерни эмнеп, кадыын эгидери — кол сорулга ол. Оон аңгыда бүгү чонну черлик чашпанны узуткаары (конопля), ооң үнүп турары шөлдерни арыг-лаарына эвилелдээри чугула.

Тыва Республиканың Чазаа наркотиктерге удур демиселче хөй санныг акша-төгерики үндүрүп турар. Чылдың-на ажылды кон-троль-хыналдада тургускан. Ын-чалза-даа муниципалдыг тургузу-лар чүгүл айтышкын күүседиринге өйлежип турар. Олар база бо ыш-каш программаны тургузуп, бот-тарының бюджетинден тускай акша түнү аңгылап ап ажылдаар ужу-руг. Наркотиктерге аныяк-өскөн, ылаңгыя назы четпээн ажы-төл алзып турар болганда, аңаа удур эрге-хоойлу болгаш эрге-чагырга органнары-биле кады, хөй-ниити организациялары, ада-иелер демниг демиселди чорударын үе негеп келген. Республиканың келир үеде хөгжүлдизинге, ооң чурттакчы чонунга бо байдалдың айыылын медереп билип, бүгү чон калбаа-биле демиселче кирээлиңер.

Светлана БАЛЧЫР.

КЕЛДЕН-ДОРУГ ЭКИ АЪДЫМ...

аанда мээң угбам, честем ч кончуг чааш, кыжын-даа, -даа кезээде семис чоруур, доруг аъды турган. Ооң бе-шилгедек чаражын бодаарга, егерлиг аскыр оглу хайнак аън хире. Эрткен чүс чылдың чылдарында, Кызыл-Дагның азынга, шак ындыг хайнак ар черле хөй турган. Келден-Доругнуң мага-боду болганын ындыг турган ооң чоруу белең үнмес, шө-лүрүп элээн халдыгылаптарга, ап маңы үнүп кээр. Кажан ма-лүп келген соонда, ооң мур-маңаар кулунуң тыптыры-ерге-ле. Ооң ажыргы талакы чарны чамдыгыр боорга, ол ы будунуң базымы база шала ш мал болгай. Бистиң чер шак ындыг аъты келден мал чүве. Ооң-даа ужурунда боор, саалыг чүгүрүк аът-даа турган а, ону кым-даа чарышка сал-Харын-даа алды харлыынга а аскыр чораан. Сөөлүндө ол алдар көрүп каанда, бажын үрүп, киштеп эгелээр турду. Кы-Даг улузу аскыры, бени база иг малды чарышка салбас ин улус-тур. Төрүмелинден кес-ес болза, күжүр Келден-До-а чеже-чеже чарыштарга эртип турган.

Честемниң шола адын Тевер Тевер честей бир катап аалы-лузу дүк салып турда, аъдынга ушкарып алган. Ынчан ол к, чаа-ла үжен хар чедип тур-«Ой, оол, дөө улус ырады!» — соонда, кижим аъдын каккаш, а берген. Серемчилел чок чо-кижи бичии-ле болза, уштунуп

чыдып каар часкан мен. Эзер соон-га орган багай меңээ, кашпагай аъ-тың хокпалдайы дээрже, аңаа-бир чуглуп чоруур даш сагындырган. Орус эзерниң соңгу бажы туттунур болгаш, харын-даа салдынмаан мен.

Ынчаарда «Бурунгаар» колхоз-туң чылгызы хөй турда, Кызыл-Дагның чылгычылары дезиг аъ-тарны Келден-Доругну мунуп алгаш сывыртап, тудуп алып турганнар. Чылгыдан ушта халааш, салып бер-ген чамдык малдарны Келденни мунган кижы сывыра бээрже, ол аъттар дедир эгеш, чылгы ара-зынче кире халый бээр турган. Адыгуузуң мал-даа болза, угаан-ныг. Келден-Доруг оларга дөмей-ле чеде халып кээр деп чүвени би-лир болгаш, дезеринден ырмазы-рааш, чылгы аразынче чаштынып, кире халчып турганнары ол.

Келден кажан-даа кижиден хоюп деспес, чаш уруглар ооң да-ваннарының чанынга үңгеп чоруп-даа турда, шимчеш дивес аът. Хлебти кескеш бээринге, ол аажок амданнанып чири. Кижы боду бер-бес болза, ол хлебке кажан-даа дербес. Божаны база кижы кудуп бээр болза, ижер, бербес болза, бо-даа турза, ону ишпес турган. Честем ол аъдынга чигир, конфета, кадырган чимистен бээр чиртир кижы.

Ол-ла угбам, честем сугнуң оглу Алеша-биле бир катап аъдывысты ачамның тевеге тергелээр багай тергезинге тергелеп алгаш, Кызыл-Даг сууру-биле Боом дааның аразынга орукка ооң кара маңы-биле шаап чорувуста, бисти көргөн улус честейге чугаалапкан болган.

«Ол илчиргей терге аътың күжүн шыдавайн буступ калгаш, силерни баскан болза, канчаарыл?! — дээш, честей бисти ынчан шыырак-ла атыгган. Ооң соонда аът тергелеп, азы шанактап алганда, дыка дүрген халдыырындан сестир апарган бис.

Тевер честей бир катап ховуга инектер дилеп чорааш, келдизи кирген кижы-дир. Ол шимчээр харыы чок апаргаш, аъдының кырынга доңгайып чыдыпкан. Ынчаар орта, Келден-Доруг ооң байдалын билип каан хире, дедир аалыңче ээлкеш, мырыңай өөнүн эжиин орта кээп турупкан. Угбам ону көрүп кааш, халып барып, аъдындан дүжүрүп алган. Арны-бажы көгөрип калган честейни улус аксынче сүт кудуп тургаш оңгарып эккээрже, «Аа, богда, аъдым эвес болза, ат боор турган-дыр мен» — деп орган дээр чүве. Угбам, честемниң уруг-дарыы хөй болгаш, оларын үргүлчү-ле аъдынга ушка-рып алган чоруурлар. Келденни олар «Чаш уруглар ушкарып алыр-га, чоруу чымчай бээр» дижи улус.

Келден-Доругну 1972 чылда оор алгаш барган. Багай честейниң ыды чиде берген, угбамның халак-тилээ, ыы-сызы-даа аажок. Ынчан мен тенек кижы «Аът дээш кандыг кончуг хомудаар улус боор» — деп бодап турган мен. Сөөлүндө бодап чоруурумга, оларның хомудаары черле чөптүг болган. Оорга эки аъдын алзып алгаш, сеткили хому-давас кижы каяа турар. Оорларга алыспаан турган болза, Келден-До-руувус кырыгыжеге чедир эки эди-лелге чоруур турган деп бодаар мен.

Дмитрий ДУРБУЙ.

Чеди-Хөл кожуун,
Хову-Аксы суур.

ГВАРДЕЙЖИ КАТЫМ

Улуг Тиилелгениң 65 чыл оюн таварыштыр, амгы салгалдың аас-кежикиг келир үеде чуртталгазы дээш, немец-фашисттиг эжелек-чилерге удур эрес-дидим тулчуп чораан улуг катым, уругларым авазы болур өөм иштинин адазы, гвардейжи Севээн Көжеевич Айы-жының дугайында бижикседим.

Севээн Көжеевич 1924 чылда Эрзинниң Бай-Дагга бөдүүн арат өг-бүлөгө төрүттүнген. Ол АРШ-ка албан эрттирип турда дайын эге-лээн. Эки турачы эш-өөрү-биле шеригден-не Ада-чурттуң Улуг да-йынынга аъттаныпкан. Ооң фа-шисттиг эжелекчилерге удур чаныш-сыныш чок тулчуп чораанын шаң-наткан хөй санныг орден-медаль-дары бадыйткап турар. Уругларым-ның кырган-авазы дириг чорааш: «Ачаңар дайын дугайында сактыр хөңнү чок кижы. Чүгүл Деражно дээш тулчушкунга 11 эки турачы эштери-биле фашистерге бүзээ-ледип алгаш, эрес-дидим тулчуп тургаш, чаза булгап тургаш үнген-ин, база өске эки турачы эш-өөрүн дилеп чедип чораанын дыка солун кылдыр хөөрээр кижы» — деп чу-гаалап органын сактыр-дыр мен.

Севээн Көжеевич дайындан амыр-менди чанып келгеш, хол ку-руг олурбаан. Кады чурттаан уруг-ларының авазы Айыжы Янчаңмаа Чинмитовна-биле төрөөн чери «Чаа орук» совхозунга малчыннап, чурт-тап эрткен назынында төрөөн сов-хозунга, күрүнеге эвээш эвес мал-ды өстүрүп берген. Ооң ажыл-ишчи, биче сеткилдин чаңгыс чер-

чурттуглары ам-даа сактып, хүн-дүлөп чоруурлар. Чаңгыс чер-чурт-туглары ооң адын безин адавас, амдыгаа дээр анаа-ла Гвардейжи деп адаар.

Севээн Көжеевичини ооң тай-бың ажыл-ишке ак сеткилдиг, кызымак чоруу дээш 1975 чылда Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун хүндүлел бижии-биле, дайынчы эрес-дидим чоруу дээш, «Ада-чурттуң Улуг дайыны» орденниң I-ги чергежи-биле, «Тер-гийн пулеметчик» херек демдээ-биле, «Германияны тиилээни дээш» деп медаль-биле, «Гвардия» херек демдээ-биле дээш, оон-даа өске хөй-хөй шаңналдар-биле демдег-лээн.

Севээн Көжеевич биле Янчаң-маа Чинмитовна Айыжылар 9 ажы-төлдү төлөптиг кижилер кыл-дыр кижизидип, өстүрүп кааннар. Халаптыг аары-аржыктың уржуун-дан уругларының 4-ү чок болган. Ынчалза-даа оларның үре-салгалы өзүп-көвүдөп, чон мурнунга багай эвес диртип, эки чурттап чорлар. Ол ийи кырганнар дириг чораан болза, 9 уругларының уруглары, 28 уйнуктарының уруглары 26 киж-иниң кырган ада-иези бооп турарлар ийик.

Төлөптиг улуг катымның эрес-маадырлыг чоруун үнелеп, мөңгө-жидери-биле ооң адын Эрзин кожуунун Алдын дептеринде 2005 чылдың май 9-та кири бижээн.

Шолбан ДЕНЗИН.

Эрзин кожуун,
Мөрөн сумузу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөвилелдин 2009 чылда Тыва Республикага боттандырылганын түңнелдеринин дугайында болгаш 2010 чылда сорулгаларынын дугайында

2010 чылдың март 19 №84 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөвилелдин 2009 чылда Тыва Республикага боттандырылганын түңнелдеринин дугайында Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызынын сайыды Ш.Х. Хопуянын информациязын кичээнге келчиреп алыр.

2. Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөвилелдин 2010 чылда Тыва Республикага боттандырылганын четки барымдааланын графигинин капсырылганын бадылаар (моон соңгаар Четки графиги).

3. Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөвилелдин 2009 чылда боттандырылганын түңнелдерин коллегия хуралына чугаалажып көөрүн муниципалдыг тургузгаларнын баштыңнарынга сүмелээр.

4. 2010 чылдың апрель айның 15-тин хүнүнге чедир Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы муниципалдыг тургузгаларнын баштыңнары-биле мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөвилелдин боттандырылганын талазы-биле чөпшээр.

Инвалид болгаш кыраанын талазы-биле күш-ажыл пенсиязын алыкчылары болур,ажылдавайн турар пенсионерлерге адрестиг социал дузаламчыны 2010 чылда чедирер Чурумну бадылаарынын дугайында

2010 чылдың июль 1 № 284 Кызыл хоорай

«Республиканың социал программазын бадылаар дугайында» «2010 чылда инвалид болгаш кыраанын талазы-биле күш-ажыл пенсиязын алыкчылары болур, ажилдавайн турар пенсионерлерге адрестиг социал дузаламчыны чедирер болгаш Тыва Республиканың чурттакчы чонунун социал хандырылга албан черлеринин материал-техниктиг баазанын быжыглаар талазы-биле хемчеглерни боттандыра дугайында» Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың май 28-те № 214 доктаалының 3 пунктузун күүседири-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Инвалид болгаш кыраанын талазы-биле күш-ажыл пенсиязын ап турар, ажилдавайн турар пенсионерлерге адрестиг социал дузаламчыны 2010 чылда чедирер коштунган Чурумну бадылаар.

Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың июль 1-де № 284 доктаалы-биле бадылаан

Инвалид болгаш кыраанын талазы-биле күш-ажыл пенсиязын ап турар,ажылдавайн турар пенсионерлерге адрестиг социал дузаламчыны 2010 чылда чедирер Чурум

1. Нийти чүүлдер

1.1 Бо Чурум Россия Федерациязының Пенсия фондузунун бюджетинден Тыва Республиканың бюджетинче субсидияны болгаш республика бюджетинин акша-хөрөңгизинден 2010 чылда инвалид болгаш кыраанын талазы-биле (моон соңгаар-ажылдавайн турар пенсионерлерге) күш-ажыл пенсиязын ап турар, ажилдавайн турар пенсионерлерге адрестиг социал дузаламчыны бээринин байдалын тургузуп турар.

1.2. Инвалидтер хүнүн болгаш улгады берген кижилеринин хүнүн эрттирери-биле холбаштыр ажилдавайн турар пенсионерлерге адрестиг социал дузаламчыны чедирер кезээнге (моон соңгаар Программа) 2010 чылда «Инвалид болгаш кыраанын талазы-биле күш-ажыл пенсиязын алыкчылары болур, ажилдавайн турар пенсионерлерге адрестиг социал дузаламчыны чедирер болгаш Тыва Республиканың чурттакчы чонунун социал хандырылга албан черлеринин материал-техниктиг баазанын быжыглаар талазы-биле хемчеглерни боттандыра дугайында» республиканың социал программазынче кириген хемчеглеринин саң-хөө хандырылганын субсидиязын бээр.

1.3. Адрестиг социал дузаламчыны чедирери дээр-ле, күрүне деткимчези хереглеттинип турар, ажилдавайн турар пенсионерлеринин материалдыг байдалын экижидери болур.

2. Адрестиг социал дузаламчыны чедиреринин байдалы

режилгени чарар.

5. Тыва Республикада кижинин чаагай чоруун болгаш хереглекчилер эргезин камгалаар адырнын хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның девискээр удуртулганын болгаш Тыва Республикада Россия Федерациязының социал камгалал фондузунун регионалдыг салбырынга отчеттук чылдың ай санында бириниң хүнүнге чедир, Четки графигинин хемчеглеринин чорудулганын дугайында информацияны Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызынга кириерин сүмелээр.

6. Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөвилелдин 2008 чылда Тыва Республикага боттандырылганын түңнелдери болгаш 2009 чылда сорулгаларынын дугайында» Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың март 3-те №74 доктаалын күш чок деп санаар.

7. Мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдин боттандырылганын талазы-биле доктаалдын күүселединин контролон Тыва Республиканың Чазаның Аппаратынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

2. Инвалид болгаш кыраанын талазы-биле күш-ажыл пенсиязын ап турар, ажилдавайн турар пенсионерлерге адрестиг социал дузаламчыны бээринин Чурумун база ол ышкаш онза байдалдан болгаш байдустун халавынын түңнелинде когараан, ажилдавайн турар деңгелде кирип турар пенсионерлерге» Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың май 12-де №264 доктаалы-биле бадылаан доктаалын күжүн чидирген деп санаар, «Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың май 12-де №264 доктаалыга өскерилгелерни кириеринин дугайында» Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың апрель 20-де №168 доктаалы.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар. **Тыва Республиканың Чазаның Даргазынын бирги оралакчызы С.ТЕН.**

2.1. Амгы Чурумга дүүштүр адрестиг социал дузаламчыны инвалидтер хүнүн болгаш улгады берген кижилер хүнүн эрттирери-биле холбаштыр материалдыг дузаламчыны хевиринге бээр.

2.2. Адрестиг социал дузаламчыны 2010 чылдың декабрь 1-ге чедир ону алыры-биле дилегни киригенде бээр.

3. Адрестиг социал дузаламчыны хемчээли

3.1. Адрестиг социал дузаламчыны чаңгыс удаа чедирер.

3.2. Республиканың кожууннарында болгаш хоорайларында чурттакчы чонунун социал камгалал органнарынын тургусканы, (моон соңгаар-Комиссия) ажилдавайн турар пенсионерлерге адрестиг социал дузаламчыны чедиреринге акша-хөрөңгини хуваар талазы-биле комиссиянын шийтпиринге үндезилеп адрестиг социал дузаламчыны хемчээлин тодарадыр

3.3. Адрестиг социал дузаламчыны бээринин эң үстүк хемчээли—2000 рубль, ортумак хемчээли — 1000 рубль.

4. Адрестиг социал дузаламчыны алыкчыларынын үнелел барымдаазы болгаш чадазы

4.1. Адрестиг социал дузаламчыны чедирери:

дараазында деңгелдин ажилдавайн турар пенсионерлеринге 60 хардан улуг эр кижилерге, 55 хардан улуг херээжен кижилерге;

инвалидтер хүнүн эрттирери-биле холбаштыр 1 болгаш 2-ги бөлүктүн инва-

лидтеринге.

4.2. Улгады берген кижилеринин хүнүн эрттирери-биле холбашкан Программага дүүштүр дузаны чедирер, ажилдавайн турар пенсионерлеринин шийлге барымдаазына дүүштүр, дараазында байдалдарда чаңгыс удаа күүседир:

кыраанын талазы-биле күш-ажыл пенсиязын алыры:

амыдырап-чурттаарынын адаккы хемчээлинден куду пенсиянын хемчээли; амьдыралдың берге байдалында.

Амьдыралдың берге байдалын мынчаар билер, ол боду тускайлаң чоруп шыдавас, тодаргайы-биле ажил-чорудулгазы үрелген.

4.3. Ажилдавайн турар пенсионерлеринин шийлге барымдаазы-биле, инвалидтер хүнүн эрттирери-биле холбашкан программага дүүштүр чаңгыс удаа дузаламчыны дараазында байдалдарда тыпсыр:

1 болгаш 2-ги бөлүктүн инвалидинин бары;

инвалид талазы-биле күш-ажылчы пенсияны алыры;

амыдырап чурттаарынын адаккы хемчээлинден куду пенсиянын хемчээли.

4.4. Элээн каш үндезиннер талазы-биле адрестиг социал дузаламчыны алыр эргези бар кижилер, чылда чаңгыс катап айыт-тынган үндезиннеринин чүгле чаңгызынга адрестиг социал дузаламчыны чедирерин доктаадыр.

5. Адрестиг социал дузаламчыны чедиреринин дугайында ажилдавайн турар пенсионерлеринин негелделерин сайгарып чугаалажыр чурум

5.1. Ажилдавайн турар пенсионерлер азы оларнын хоойлу езугаар төлээлери адрестиг социал дузаламчыны алырда,Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар черинин талазы-биле чурттакчы чонунун социал камгалал органнарынче кириер документи:

адрестиг социал дузаламчыны чедирер дугайында бижимел хевирге билдиришкин; бодун бадыткап турар документ; билдиришкиннин ээзинин эргезин бадыткап турар документ; пенсиянын хемчээлинин дугайында медээ;

амыдыралдың берге байдалынын барын бадыткап турар документи.

5.2. Билдиришкиннин ээзинин амьдыралчы-материалдыг байдалын шинчилээн актыга болгаш херегелинин чадазын тодартканынга дүүштүр Комиссиянын шийтпиринге үндезилеп чурттакчы чонунун социал камгалал органнары адрестиг социал дузаламчыны төлөп бээр.

5.3. Олар эргежок чугула документи-лерни киригенде болгаш дилег билдиришкинни кириген соонда 10 хонуктан орай эвес билдиришкиннин ээзинге, адрестиг социал дузаламчыдан ойталаанынын дугайында бижимел хевирге дыңдагыны чорудар. Немелде хыналданы эрттирери эргежок чугула аларганда ындыг хыналданы эрттиреринин дугайында дыңдагыны баш бурунгаар харылаары-биле чагыкчынын бодунче Комиссия айыттыган хуу-саазында чорудар (чагыкчынын амьдыралчы-материалдыг байдалын шинчилеп хынаар комиссия).

5.4. Адрестиг социал дузаламчыны алырынга чагыкчынын эргезин бадыткап турар документи-лерни, хууда херээнге көктээш, чурттап турар черинин талазы-биле чурттакчы чонунун социал камгалал органнарынга шыгжаар.

6. Социал дузаламчы бээр кижилеринин даңзын тургузары болгаш ону дугуржурунун чорудулгазы, даңзыны тургузарынын принциви

6.1. Амгы Чурумунун 5.1 пунктузунда айыттыган эргежок чугула документи-лерни болгаш билдиришкиннерни айның 10-нун хүнүнге чедир киригенге үндезилеп ай санында чурттакчы чонунун социал камгалал органнары, адрестиг социал дузаламчы чедирери дээр айтырыгы тургускан, ажилдавайн турар пенсионерлеринин даңзын тургузар болгаш ажилдавайн турар пенсионерлеринин даңзынын дугайында ме-дээлерни шүүштүрери-биле республиканың муниципалдыг тургузгаларынын Тыва Республика талазы-биле Россия Федерациязының Пенсия фондузунун салбырынын девискээр эргелелинче (моон соңгаар-РПФ девискээр эргелели) чорудар.

6.2. Республиканың Пенсия ф-эргелели республиканың деви-чурттап турар, ажилдавайн тура-нерлеринин дугайында ме-дээлин б-чурттакчы чонунун социал камгал-нарынга адрестиг социал дуз-чедирери дээр айтырыгы тур-маатыларнын даңзын, ме-дээл-галаар дугайында болгаш ажил-нын хууда ме-дээлдеринин дугайы-лужудулганын негелдезинге дүүш-түрүлгени ийи ажил хүнүнүн д-эрттирер. Шүүштүрүлгенин тү-талазы-биле актыны тургузар (к-№1). Оон иштинде шүүштүрүлгө д-кириген, чурттакчы чонунун социал-органнарынче дамчыдып берген-бар карыштактарнын дугайында.

6.3. Республиканың Пенсия ф-шүүштүрүлгө-биле кириген да-үндезилеп, адрестиг социал дуза-даңзын бадылаар болгаш алыкчыларнын акша-хөрөңгизин-тодарадып үндүрүп бээринин д-шиитпирни Комиссия хүлээп алыр.

6.4. Адрестиг социал дуза-тодарткан, ажилдавайн турар п-леринин даңзын бадылаан болг-сиянын шийтпиринден ушта биж-ажыл хүнүнүн дургузунда Тыва-ликаның Күш-ажыл болгаш социал-яамызынче болгаш чагыкчыларны-турар черинин аайы-биле респу-Пенсия фондузунун эргелелинче.

6.5. Адрестиг социал дузал-алыкчыларынын учедун чурттак-социал камгалал органнарынын-журналынга чорудар (капсырылг-).

7. Адрестиг социал дузаламчы дараалаштыр шилчидери бол алырынын аргазы (чедирери)

7.1. Тыва Республиа талазы-би-ралдыг казначействонун Эргелели-санынче Тыва Республика тала-Россия Федерациязынын (моон-Тыва Республика талазы-биле РПФ-фондузунун салбырынын агар с-субсидияны шилчидерин боттанд-соонда Тыва Республиканың ре-бюджетинче тургустунган чур-шилчидер, киреринин учедун-болгаш хуваар.

7.2. Адрестиг социал дузал-шилчидерин чурттакчы чонунун-камгалал органнары боттандыра.

Ажилдавайн турар пенсион-адрестиг социал дузаламчыны-акша-хөрөңгини шилчидерин чээ-низацияларында алыкчыларнын-агар санынче азы Федералдыг почт-заазынын органнарын дамчыштыр.

Адрестиг социал дузаламчы-рерин Программанын акша-хөрөң-боттандыра.

7.3. Амгы саң-хөө чылында де-чээли-биле шингээдип алдынмаан-ажылдавайн турар пенсионерлерин-тиг социал дузаламчы чедирерин-дырган субсидияны, еске сорул-ажыглап болбас болгаш 2010 чыл-Россия Федерациязынын Пенсия-зунун бюджетинче дедир эгидер.

8. Контроль

8.1. Россия Федерациязынын-фондузунун бадылаанынын хев-талазы-биле Тыва Республиканың-болгаш Тыва Республика талаз-РПФС-тин аразында чарган соци-грамманы боттандыра айтырыглар-биле кады ажилдажылга дугайында-жылганын хемчээлинге Тыва Рес-талазы-биле РПФС болгаш Россия-рациязынын Пенсия фондузу, тус-башкарылга органнары, Тыва Рес-каның Чазаа боттандыра, субсидия-хандырылганын дөзү болур, Рес-публиканың бюджетинин чар-дээр контролду боттандыра.

8.2. Дараазында отчеттук ай дээр-нында 10-нун хүнүнге чедир Тыва-ликаның Күш-ажыл болгаш социал-яамызы, хевиринин талазы-биле-Федерациязынын Пенсия фондузу-жединден субсидия саң-хөө хан-газынын дөзү болур, ажилдавайн-пенсионерлеринин саң-хөө хандыры-берген субсидияны ажыглаанын-йында отчетту Тыва Республика талаз-РПФС-че кириер.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Илжудулга палатазының депутаттарының соңгулдарының дугайында» оойлузун Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бирги чыыжының депутаттарының соңгулдарын эрттирерде ажыглаарының чурумун тайылбырлаарының дугайында
2010 чылдың июль 12 № 121/521-5 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бирги чыыжының депутаттарының соңгулдарын белеткээринге аш ону эрттиреринге Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Улуг Хуралы-Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдарының дугайында» оойлузун хоойлужудулга актызы кылдыр лаарын Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы 2010 чылдың июнь 28-те хүлээп ет.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы 2010 чылдың июнь 28-те № 120/520-стаалыга дүүштүр Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Илжудулга палатазының депутаттары-соңгулдарының дугайында» хоойун Тыва Республиканың Конституциязы-дүрүмнериниң 2010 чылда редакциязын, ышкыш «Россия Федерациязының ха-ыларының соңгулда эргелериниң бол-референдумга киржир эргезиниң кол

магадылалдарының дугайында» феде-ралдыг хоойлуга карышкак эвес кезээн барымдаалап ажыглаар.

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының 2010 чылдың май 24-те № 05-11/2520 түннелдеринге үндезилеп, Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының дугайында» хоойлузунун 9 чүүлүнүн 2 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссия-зының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдары-ның дугайында» хоойлузун ажыглаарының чурумун тайылбырлаарын бадылаар (кошкан).

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Ту-винская правда» солуннарга парлаар.

ТР-ниң Төп Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д.ОНДАР.

2010 чылдың июль 12-де Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының № 121/521-5 доктаалыга капсырылга

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Илжудулга палатазының депутаттарының соңгулдарының дугайында» оойлузун Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бирги чыыжының депутаттарының соңгулдарын белеткээринге болгаш ону эрттирерде ажыглаарының чурумунга ТАЙЫЛБЫР

Тыва Республиканың 2010 чылдың июль 11-де № 1859 УХ-2 «Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер ериниң дугайында» Конституция хоой-лунун 2 чүүлүн дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының соңгулдарының дугайында оойлузун хүлээп алдырмаан таварылгада Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бирги чыыжының депу-тарының соңгулдары Тыва Республика-2006 чылдың июнь 23-те №1869 УХ-1 «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Илжудулга палатазының депутатта-рының соңгулдарының дугайында» хоой-ле Тыва Республиканың Конституция-ны дүрүмнеринге үндезилеп, Консти-туция хоойлузунун редакциязы-биле болуп ет.

Тыва Республикада Тыва Республиканың Улуг Хуралы (парламентизи) республикага илжудулга (төлээлекчи) эрге-чагырганы илдиририн Тыва Республиканың 2010 чылдың апрель 11-де № 1859 УХ-1 «Тыва Республиканың Конституциязынга өскерил-гелериниң дугайында» Консти-туция хоойлузунун 1 чүүлү тургускан. Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламен-ти) хоойлузунун дең болгаш дорт соңгуур и-биле чажыт байдалга соңгуттурган депутаттар тургустунар. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) путады республиканың соңгулда округ-дан, а өске 16-зы чаңгыс мандаттыг округтардан соңгуттурар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бирги чыыжының депу-тарының соңгулдарының белеткели аш ону эрттирери-биле хамаатыларның соңгулда эргелерин боттандырырга, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының соңгулдарын низастап эрттирип турар соңгулда каттыжышкыннарынга, комиссияларга Тыва Республиканың 2006 чылдың июнь 23-1869 УХ-1 «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдарының дугайында» оойлузун ажыглап, Тыва Республика-ны Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдарының дугайында» хоойлузунун 69 чүүлүнүн 10 кезээниң 1-ги пунктузун;

4) «Тыва Республиканың Улуг Хура-лының Хоойлужудулга палатазының де-путаттарының соңгулдарының дугайында» хоойлузунун 69 чүүлүнүн 10 кезээниң 1 пункту-зун;

хоойлузу федералдыг хоойлу-биле карышкактыг болза, федералдыг хоой-лунун нормаларын ажыглаар.

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязы «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында» феде-ралдыг хоойлузунун 21 чүүлүнүн 14 пунктузу-биле Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдары-ның дугайында» хоойлузунун «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалының дугайында» федералдыг хоойлуга дүүшкээн тургускан.

4. Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының 2010 чылдың май 24-те № 05-11/2520 түннелдеринге үндезилеп, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында» федералдыг хоойлузунун нормалары-нга карышкактыг Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары-ның соңгулдарының дугайында» хоойлу-нун дараазында нормаларын ажыглавас:

1) «Тыва Республиканың Улуг Хура-лының Хоойлужудулга палатазының де-путаттарының соңгулдарының дугайында» хоойлузунун 27 чүүлүнүн 7 кезээнде тургус-каны-биле, кандидаттарның документиле-риниң шын эвес долдуртунган республика даңзызының шынзыттыгын холгазын соңгулда каттыжышкыннарынга бээринден ойталап болур.

2) «Тыва Республиканың Улуг Хура-лының Хоойлужудулга палатазының де-путаттарының соңгулдарының дугайында» хоойлузунун 32 чүүлүнүн 4 кезээнде ийги домакты;

3) «Тыва Республиканың Улуг Хура-лының Хоойлужудулга палатазының де-путаттарының соңгулдарының дугайында» хоойлузунун 69 чүүлүнүн 10 кезээниң 1-ги пунктузун;

4) «Тыва Республиканың Улуг Хура-лының Хоойлужудулга палатазының де-путаттарының соңгулдарының дугайында» хоойлузунун 69 чүүлүнүн 10 кезээниң 1 пункту-зун;

5. Тыва Республиканың Улуг Хуралының (парламентизиниң) бирги чыыжының депутаттарының соңгулдарының эрттирерде «Рос-сия Федерациязының хамаатыларының соң-гулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының

дугайында» федералдыг хоойлузун дараа-зында дүрүмнерин ажыглаар:

1) кандидатты, кандидаттарның даңзыын бүрүткээрде:

«Россия Федерациязының хамаатыла-рының соңгулда эргелериниң болгаш ре-ферендумга киржир эргезиниң кол мага-дылалдарының дугайында» федералдыг хоойлузунун 38 чүүлүнүн 24 пунктузунун иштиги «д» пунктузун, 25 пунктузунун иштиги «г» пунктузун;

«Россия Федерациязының хамаатыла-рының соңгулда эргелериниң болгаш ре-ферендумга киржир эргезиниң кол мага-дылалдарының дугайында» федералдыг хоойлузунун 38 чүүлүнүн 25 пунктузунун иштиги «б» подпунктузун;

«Россия Федерациязының хамаатыла-рының соңгулда эргелериниң болгаш ре-ферендумга киржир эргезиниң кол мага-дылалдарының дугайында» федералдыг хоойлузунун 38 чүүлүнүн 25 пунктузунун иштиги «в» пунктузун;

«Россия Федерациязының хамаатыла-рының соңгулда эргелериниң болгаш ре-ферендумга киржир эргезиниң кол мага-дылалдарының дугайында» хоойлузунун 38 чүүлүнүн 25 пунктузунун иштиги «б» пунктузун;

«Россия Федерациязының хамаатыла-рының соңгулда эргелериниң болгаш ре-

ферендумга киржир эргезиниң кол магады-лалдарының дугайында» федералдыг хоойлузунун 38 чүүлүнүн 26 пунктузунун иштиги «е» пунктузун;

«Россия Федерациязының хамаатыла-рының соңгулда эргелериниң болгаш ре-ферендумга киржир эргезиниң кол мага-дылалдарының дугайында» федералдыг хоойлузунун 35 чүүлүнүн 14 пунктузун;

«Россия Федерациязының хамаатыла-рының соңгулда эргелериниң болгаш ре-ферендумга киржир эргезиниң кол мага-дылалдарының дугайында» федералдыг хоойлузунун 38 чүүлүнүн 18 пунктузун;

2) бүрүткеткен кандидаттарның, соң-гулда каттыжышкыннарының кандидатта-рының соңгулда фондузунга хамаарыштыр:

«Россия Федерациязының хамаатыла-рының соңгулда эргелериниң болгаш ре-ферендумга киржир эргезиниң кол мага-дылалдарының дугайында» федералдыг хоойлузунун 58 чүүлүнүн 6 пунктузунун иштиги «п» пунктузун;

3) Тыва Республиканың Дээди Хура-лынга (парламентиде) депутаттарның мандаттарын үлээрде:

«Россия Федерациязының хамаатыла-рының соңгулда эргелериниң болгаш рефе-рендумга киржир эргезиниң кол магады-лалдарының дугайында» федералдыг хоой-лузунун 35 чүүлүнүн 17 пунктузун ажыглаар.

Немелде офистерниң даңзызы болгаш адрестери

1. Кызыл-Танды — ШМӨА № 8591/011, Каа-Хем суур, Совет Тываның 25 чылы кудумчузу. Ажылдаар шактары 8.30 шактан 16.00 шакка чедир, чемненер үези 13.00-14 шактарда. Дыштаныр хүннери—субботада, воскресенье;

2. Чеди-Хөлдүн — ШМӨА №8591/012, Хову-Аксы суур, Гагарин кудумчузу, бажың 12. Ажылдаар шактары: 9.00 шактан-16.30 шакка чедир, чемненер үези 13.00-1400 шактарда. Дыштаныр хүннери—суббота, воскресенье;

3. Тес-Хемниң — ШМӨА № 8591/013, Самагалдай суур, А.Ч. Кунаа кудумчузу, бажың 57. Ажылдаар шактары: 9.00-14.00 шактарда, чемненер үези чокка. Дыштаныр хүннери—суббота, воскресенье;

4. Эрзиниң—ШМӨА № 85391/014, Эр-зин суур, Пионер кудумчузу, бажың 4. Ажылдаар шактары: 9.00 шактан 16.00 шакка чедир, чемненер үези 13.00-14.00 шактарда. Дыштаныр хүннери—суббота, воскресенье;

5. Каа-Хемниң—ШМӨА № 8591/015, Са-рыг-Сеп суур, Енисей кудумчузу, бажың 15. Ажылдаар шактары: 9.00 шактан 16.30 шакка чедир, чемненер үези 13.00-14.00 шактарда. Дыштаныр хүннери—суббота, воскресенье;

6. Тожунун— ШМӨА № 8591/016, Тоора-Хем суур, Октябрьская кудумчузу, бажың 6. Ажылдаар шактары: 9.00 шактан 16.30 шакка чедир, чемненер үези 13.00-14.00 шактарда. Дыштаныр хүннери—суббота, воскресенье;

7. Чөөн-Хемчиктин—ШМӨА № 8591/020, Чадаана хоорай, Киров кудумчузу, бажың 12. Ажылдаар шактары: 9.00 шактан 16.30 шакка чедир, чемненер үези 13.00-14.00 шактарда. Дыштаныр хүннери—суббота, воскресенье;

8. Улуг-Хемниң — ШМӨА № 8591/022, Шагаан-Арыг хоорай, Октябрьская кудум-чузу, бажың 2. Ажылдаар шактары: 9.00 шактан 16.30 шакка чедир, чемненер үези

13.00-14.00 шактарда. Дыштаныр хүннери—суббота, воскресенье.

9. Тандының — ШМӨА № 8591/025, Бай-Хаак суур, Белинский кудумчузу, бажың 4. Ажылдаар шактары 9.00 шактан 16.30 шакка чедир. Дыштаныр хүннери—суббота, воскресенье.

10. Бай-Тайганың— ШМӨА 8591/032, Тээли суур, Комсомольская кудумчузу, бажың 12. Ажылдаар шактары: 9.00 шактан 16.30 шакка чедир, чемненер үези 13.00-14.00 шактарда. Дыштаныр хүннери—суббота, воскресенье;

11. Барыин-Хемчиктин— ШМӨА № 8591/033, Кызыл-Мажалык суур, Буян-Бадиргы кудумчузу, бажың 36. Ажылдаар шактары: 9.00 шактан 16.30 шакка чедир, чемненер үези 13.00-14.00 шактарда. Дыштаныр хүннери—суббота, воскресенье;

12. Ак-Довурак— ШМӨА № 8591/035, Ак-Довурак хоорай, Центральная кудум-чузу, бажың 1. Ажылдаар шактары: 9.00 шактан 16.30 шакка чедир, чемненер үези 13.00-14.00 шактарда. Дыштаныр хүннери — суббота, воскресенье;

13. Бии-Хемниң—ШМӨА № 8591/02, Туран хоорай, Щетинкин кудумчузу, бажың 14. Ажылдаар хүннери 8.30 шактан 16.00 шакка чедир. Дыштаныр хүннери— суббота, воскресенье;

Хоорайның ВСР:

1. СФДО № 8591/01, Лопсанчал кудум-чузу, бажың 40. Ажылдаар шактары: 8.30 шактан 18.00 шакка чедир, чемненер үези 13.00-14.00 шактарда. Дыштаныр хүнү—воскресенье;

2. ШМӨА № 8591/04, Кочетов кудум-чузу, бажың 31. Ажылдаар шактары 8.30 шактан 18.00 шакка чедир, чемненер чалсар чок. Дыштаныр хүнү—воскресенье;

3. ОПЕРО Кочетов кудумчузу, бажың 34 А. Ажылдаар шактары 8.30 шактан 19.00 шакка чедир. Дыштаныр хүннер болгаш чемненер чалсар чокка ажылдаар.

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл, Танды, Тожу, Чаа-Хөл кожуун-нарның девискээр соңгулда комиссияла-рының кежигүннериниң бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Россияның күрүне Думазынга, Тыва Рес-публиканың Улуг Хуралының палаталарынга, Кызыл, Танды, Тожу, Чаа-Хөл кожуун-нарның Төлээлекчилер хуралдарының бо-дунга кандидаттар даңзызын депшиткен, депутаттар мандаттарын хуваарынга чөп-шээрелдиг политиктиг партияларга, соңгук-чуларның албан-ажылының, ажылдап-чурттап турар чериниң аайы-биле Кызыл (бадылаар эргелиг чаңгыс кежигүн), Танды

(бадылаар эргелиг чаңгыс кежигүн), Тожу (бадылаар эргелиг дөрт кежигүннер), Чаа-Хөл (бадылаар эргелиг чаңгыс кежигүн).

Кызыл, Танды, Тожу, Чаа-Хөл кожуун-нарның девискээр соңгулда комиссияла-рының составынче саналдарны бо дыңна-дыгын парлааттыгын хунунден эгелээш, он хонук дургузунда дараазында адреске кириер: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Тыва Рес-публиканың Соңгулда комиссиязы (каб.210, тел. (39422) 2-10-09).

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

ВОДКА-БИЛЕ ДИШ ЭМНЭЭШ...

• Хоочуннуң сактыышкыны

Солунга ажилдаары дег чай-хос чок, үе-шак барымдаалавас ажил кайда боорун аан. Аңаа ажилдаваан кижиге ону чугаалаарга бүзүревес боор чүве чоржук.

Соңгулдалар болуп турган хүнде дежурный секретарь болуп ээлчег меңээ таварышкан. Бодап көөрүмге, харысалгалыг секретарь харысалгалыг бо ажилга дежурныйлазын дээни ол хевирлиг болду. Дужаалдан эртер эвес (чанчыккан чүве-ле болгай) ажилды кылып хүнзедим. Бак чаянныг — джим аарып-ла хүнзеди, шыдажып-ла, ажилдап-ла олур мен. Кежээликтей шуут кедереп келген. Ынчан бистин соңгулда участогу-вус Ленин кудумчузунда көдээ ажил-агый техникумунга турган. Оон медээни Кара-Күске, Сириң-маа Чоодулар, өске участоктан медээни Таан-оол Хертек эккеп дужаадылар.

— Диш аары дег берге чүве каяа турар боор, дузалаптар чадавас — дээш, Таан-оол Хертек улуг кара сумказындан ийи шил пиво ужулгаш, столум кырынга салып бергеш, байырлашкаш, чаныпты.

Ийи стаканны иштим — аарыг диштерим тоор-даа хире эвес болду. Кабинединден үнгеш, мээң-биле байырлажып алыр дээш келген журналист Чоодулар мээң бергедеп, диштерим аарып турарын көргөш: «Бергедээн-дир сен, кара, ам езулуг эмин эккээли» дээш үн бердилер. Удаваанда-ла бо келдилер. «Диш аарының езулуг эми бо» дээш Кара-Күске барбазындан водка уштуп келгеш, аксын ажиткаш, ийи стаканга куткаш, бирээзин меңээ тудусту. Арагага черле харыччок-даа болзумза, диштерин аарырынга шыдашпайн, карактарны шийгеш, ажырыптым оң. Кезек хөөрежип олур бис. Диштерим аарыры шору намдап, соксаар-дыр деп дугурушкаш, ийи дугаарын апкаш олурарымга, джим аарыры соксаш диди. Дуза чедирген өөрүм-даа чаныптылар, а арагага черле пат бодумнуң иштим изип, эзирип келгенимни ожаап билип олур мен. А столум кырында 2 шил пиво, ортунуң үстүндө водка турбушаан.

Джим аарыры соксай бергенинге амырал, хөглүүм кончуг олур мен. Боданып олурарымга, сагышка черле эпчогу аажок, бирле чүве мени хайгаарап, көрүп турар ышкаш болду. «Па, чөген-чимни аа, ийи-ле дугураан водка ижип, эмненипкеш, эзирип бергеним ол бе?» деп боданмышаан,

эжикче көрүптеримге, редакторус Валерий Севилбаевич Шаравин менче кезе кайгапкан бо турла! Арным шуут изиш дээн. Ыдым шуут читкен. «Дүүрээң бот, дүктүгөн баш» ам буураан херек деп билип кааш (дидимнелип, эди изээн кижиге ындыг ыйнаан), редактор-биле шыңгы чугаалажыр деп шийтирлеп алгаш: «Чүү болду, Севилбаевич?» деп-ле бо мен.

— Чүү болду деп чүүл? Мындыг харысалгалыг политиктиг кампания үзүнде солуннуң харысалгалыг секретары кижиге ындыг харысалга чок болуп чүве бе? — деп-ле бо.

— Харысалга чок деп чүңерил, ажилымны бүрүн кылып олур мен, дарга.

— Ол чүүл, эзирик, арагалап олурар кижиге-дир силер, оода-ла столуң кырында арагалаарыңны чажырып алзыңа — дидир.

— Ону чажыргаш чоор мен, арагалап эвес, а джим аарырыңга шыдашпайн, водка-биле эмненип олур мен.

— Оон өске эм чок чүве бе? — Дүне эми кайыын тывар мен?

Даргам ыыт чокка мени көрүп туруп-туруп, үнүпү.

Үжен хире минута эрткенде, эжик ажиттыңды. Көөрүмге Дангыт Чыдым бо хүлүмзүрүп кирип олур. «Чан че, Калчанович, редактор мени сээң орнуңа бо дүне ажилдап каг диди» деп бо. Ам канчаар боор, материалдарны, солуннуң арыннарын хүлээди берип кааш, чаныптым. Ол-ла чүүлге сагыш човап, джим аарырыңга шыдашпайн, бажыңга кылаштап, човууртап тура хондум.

Эртенінде редакцияга келгеш, дараазындагы үнер солунну белеткеп, оон хевирин майыкка шийип олурумда, техниктиг секретарь келгеш, редактор мени келдирткенин дыңнатты. Билип-ле кагдым: дүүнү «арагалаанымны» сайгарары ол ыйнаан.

Кирип келгеш, кайгап кагдым: редколлегия, профэвил комитетиниң кежигүннери олурупкан, арыннарында хүлүмзүрүгүнүң изи читпээн, менче дорт безин көрбөс олурлар-ла.

Редактор хуралды эгеледи.

— Элдеп чүве бо, эштер. Бистин арага ишпес харысалгалыг секретарыбыс кончуг харысал-

галыг соңгулда хүнүнде дүүн арагалаан — дээш, хүлүмзүрүгүге, ында олурган даргалар шупту хүлүмзүрүп, харын-даа мени хевирлиг болдулар. Коммунист кижиге ажил үзүнде арагалаптарга, хүлүмзүрүп олурган даргаларны бо назыда бир дугаар көрүп турарым бо. Буруулуг кижиге канчаар боор — ыыт чок, кандыг хемчег онаарын манап олур мен.

Совет тургузуг килдизиниң эргелекчизи, редколлегия кежигүнү, хоочун журналист, башкы Салчак Авыр-оолович Чигжит туруп келгеш, саналын эгеледи.

— Ынчаарга кайын боор ийик, коммунист, харысалгалыг секретарь частырыг кылган-дыр. Моон соңгаар боданып алзын. Ынчалза-даа диш аарының бергезин, халалыын мында билбес кижиге чок. Ынчангаш эмненип чыткан кижиге-дир ийин. Шынап-ла, дүне диш эмчизин кайыын тывар боор, ындыг эки эм база тыптыр эвес. Бо кижиге дээрге, арага ишпес, чурум-нуг кижиге болгай. Ону арагалаан деп бо удаада санаваза эки боор.

Ийи-үш эштериниң саналы база ол хевирлиг болурга, редактор Валерий Севилбаевич түнел сөс алгаш, мынча диди:

— Эштериниң чугаалап турары шын, аңаа каттыжар мен. Ажил үзүнде водка ижип, диш эмнээрге чурумга таарышпас болгай, ону билип алыңар. Коллективте арагага сундулуг эштер база бар, оларны хемчег ап турар болгай бис. «О, харысалгалыг секретарь арагалаптарга, хемчег албас чүве-дир аа» деп сөс дораан үнүп келир болгай. Ынчангаш силерни мында келдиргенивис бо. Силерниң арагага сунду чогунарны билер бис. Барыңар че — дээш хүлүмзүрүгү-биле мени үдеди. Үнгеш, эжикти хаалканым соонда ол даргаларның каттырышканы дыңналды.

Джим аарааш, ынчалдыр «хемчег» алдырган, арага ишпес дээш даргаларга кочулаттырган болгай мен. Ол меңээ аажок улуг өөредиг болган. Оон соонда харын биче-бичелеп араганы ижип, эш-өөр-биле хөглөп, хөөрежип чоруур апаржык мен. Өйүн бодап ижерге хала чок, а харын сеткил-сагыш көдүрлүр, хөглүг, чугаакыр-даа апар чорду ийин.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ЧҮДҮЛГЕВИС КЫЗЫГААР ЧО

Тенцин Гьятсо Далай-Лама 1935 чылдың июль 6-да Тибетке, Куконар хөлден ырак эвесе бичин суурга малчын өг-бүлөгө төрүттүнгөн. XIII Далай-Лама бурганнаан соонда шажын езузу-биле дилээшкinnerниң түңнелинде ону 1940 чылда тыпкан бооп турар чүве-дир. Ынчангаш Тенцин Гьятсо Далай-Лама XIII Далай-Ламаның езулуг хуулгазыны болган-дыр.

Езу-чурум аайы-биле ол Далай-Лама болуп мурнунда 13 чыл дургузунда сарыг шажын номналын өөренип, богда номналының бүгү-ле уран аргаларын шыңгээди алыр ужулуг турган. 16 хар чедип турда ону 1950 чылда XIV Далай-Лама кылдыр чарлаан. Ынчангаш ол чогуур өөредилгезиниң хуу-саазындан 2 чыл эрте бо шажынчы эрге-дужаалды күүседип эгелээн. Тенцин Гьятсо беш улуг эртемни (логиканы, Тибет уран чүүлдү, культураны, санскритти, медицинаны, буддизм философияны) болгаш беш биче эртемни (шүлүглээшкinnerни, музыканы, шии уран аргазын, астрологияны, сөс уран аргазын) Тибеттин Дрепунг, Сэра, Чаптан хүрээлеринге өөренип дооскан. Ол 24 харлыында бурган сөзүнүң (бистин-биле философияны) доктору эргелиг атты чедип ап шыдаан. Тибеттин бүгү нити шажын байырлалына 30 эртемденнер киржип турда логиканы, дүш соонда 15 эртемденнер киржип турда шажын албатызының езу-чуруму база мөто-физика талазы-биле шыгалданы чедишкinnerниң эрткен. Ол үеде ону 20 муң ажыг эртемден лама-башкылар хайгаарап турган. Оон соонда доктор атты ол камгалап алган. Ынчаар Дандан Джиямсо «арзылаң олудунга» саадап, тибеттин дээди шажынчы болгаш политиктиг баштынчызы болу берген. Бо хире өндүр-бедик дужаалды күүседип тургаш-ла, 1958 чылда Пекинниң улусчу университетин дооскан.

Кажан Тибет-Кыдат харылзаалар чидигленгенде XIV Далай-Лама 1959 чылда Индия девискээринче бодунуң чоок болгаш албан кижилери-биле дезип чоруур ужулга таварышкан. Ол амгы үеде Индияның Гималай дагларының эдээнде турар Дхарамсала деп черде чурттап-ажылдап турар. XIV Далай-Лама бүгү делегейни эргип-кезип каапкан. Сарыг шажынның ыдыктыг чүдүлгевистин өттүр көөр бодарадыкчызы, чырыткызы-дыр. Ол чүгө буддистерге эвес, харын-даа бүгү делегейге билдингир көскү, ат-

сураглыг шажынчы Кижилерниң амычоруу база биче болгаш чер кырын туржуп чоруур. Ан Нобель шаңналын

1991 чылда Р шажынны бодарат 250 чыл болган с турда, ынчан Тыва Дээди Советиниң К.А.Бичелдей XIV ужуражып, тыва чинден өргүүдел Тываже чалаан. О чылдың сентябрь 19 Далай-Лама Тывага келгеш, муң-муң чү ужуражып, бистин келгеш, Үстүү-Хүр Бора-Булак ховуз биле ужуражып, но чуп, уттундурбас чакыны кылып бер ынчан ылап-ла дири Ламаның арын-шыр көргөн, сарыг шажыгындан бүзүрээ башкы XIV Далай- шажын кижилерини мындыг одуругну көрей: «Кээргэ: сеткилдин шынчы ынчангаш чуртталг тыныжынга чеди болуп артар мен» Дхарамсала, Индия

XIV Далай-Лама үзүндө бээр ч шажынга чүдүлгези рээ-хиттерге кириг ларның номналынга тел чок апарган. Д чурун чалаваан чер субурганнарны чер- нуң деткимчези-биле ып тейлеп, тарина. дип турары чанчыл

Оола

Чөөн-Хемчик ко

ИХЯ дыңнадып тур

ЭКОНОМИКТИГ КЕМ-ХЕРЕКТЕР ИЛЕРЭЭН

Хээли алыр, бээр чорукка удур демисел — иштики херектериниң ажил-чорудулгазының чугула дээн угланышкынының бирээзи. 2010 чылдың 6 айларының дургузунда Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның чанында Истелге эргелелиниң истелге кезээниң үндүрүг болгаш экономика адырын организастыг кем-херек ажил-чорудулгазын истээр талазы-биле килдизи хээли бээр, алыр кем-херек угланышкынын 4 кеземче херээн судче дамчыткан, амгы үеде оларның ийизинге хамаарыштыр буруудаашкын шииткелин үндүргөн болуп турар.

Бо чылдың чазыында ИХЯ-ның экономиктиг кем-херектерге удур демисел талазы-биле Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң чоруткан дүрген-дилээр хемчеглери-ниң түңнелинде саң-хөө кем-херээ илерээн.

Красноярскиниң «Гарант» тудуг компаниязының төлээзи Ковалев Сергейни ИХЯ-ның Тыва Республика талазы-биле ЭКУДЭ-ниң ажилдакчылары аңаа 1 миллион 100 муң рубль акшаны туду дамчыдып турда хоруг-

даан. Ол дээрге, оон Шагонар хоорайга муниципалдыг чагыг езугаар тудуг ажилдарын чорударда садыглажышкынга киришпези дээш тус черниң сайгарлыкчызындан негээн түнүнү чүгө чамдык кезин болган. Артып калган 600 муң рубльди аңаа ук сайгарлыкчы шыныдылга бижик езугаар дамчыдар ужурул турган. «Гарант» компаниязының ол негелделеринге сайгарлыкчы чөпшээрешкеш, оон хоойлуга удур чоруунуң дугайын экономиктиг кем-херектерге удур де-

мисел талазы-биле эргелелинче дамчыткан.

ИХЯ-ның Тыва Республика талазы-биле истелге эргелели Россия Федерациязының КК-ниң 204 чүүлүнүң 3 кезээнде көрдүнгөн — коммерция азы өске организацияда удуртулга ажилын чорудуп турар кижиниң хоойлуга удур алыры, а ол ышкаш бир дөмей ол кижиниң эжелеп турар албан-ду-жаалына холбаштыр берип турар кижиниң сонуургалына дүүштүр чорутканы (чорут-пааны) дээш өнчү-хөреңги чергелиг ачы-дузаны хоойлуга удур ажыглаары кеземче херээн оттурган.

Кызыл хоорай судунуң шийтири езу-гаар «Гарант» тудуг компаниязының ниити айтырыглар талазы-биле директорунуң ора-лакчызы Сергей Ковалевту ук кем-херек үүлгединде буруулуг деп көргөш, ону 120 муң рубль торгаалга шийдип каан.

База бир кем-херекке хамаарыштыр бу-

руудадыр доктаалды Кызыл үндүргөн. ИХЯ-ның үндүрүг к ниң Тыва Республика талазы- биле эргелелинче дамчыткан. ИХЯ-ның Тыва Республика талазы- биле истелге эргелели Россия Федерациязының КК-ниң 204 чүүлүнүң 3 кезээнде көрдүнгөн — коммерция азы өске организацияда удуртулга ажилын чорудуп турар кижиниң хоойлуга удур алыры, а ол ышкаш бир дөмей ол кижиниң эжелеп турар албан-ду-жаалына холбаштыр берип турар кижиниң сонуургалына дүүштүр чорутканы (чорут-пааны) дээш өнчү-хөреңги чергелиг ачы-дузаны хоойлуга удур ажыглаары кеземче херээн оттурган. Кызыл хоорай судунуң шийтири езу-гаар «Гарант» тудуг компаниязының ниити айтырыглар талазы- биле директорунуң ора-лакчызы Сергей Ковалевту ук кем-херек үүлгединде буруулуг деп көргөш, ону 120 муң рубль торгаалга шийдип каан. База бир кем-херекке хамаарыштыр бу-

ИХЯ-ның ТР-де ИЭ-ниң эко- гаш үндүрүг адырында кем истээр талазы-биле килдиз- ниңи.

АЖЫТТЫНМААН ЧАЖЫТТАР

Баян-Тала — Тываның бир онзагай ажыттынмаан чажыттарын шыгжап чыдар черлерниң бирээзи. Кайы үеде, кандыг сөөк аймак, төрөл-бөлүктөр чурттап чорааш, адап каан чүве. Амгы үеде чонга билдингир Баян-Тала деп адын адап чоруурлар. Улуг өгбелерниң чугаазы-биле алырга, Чиңгис-Хаан үезинден бээр көшкүн тывалар чурттап чораан. Ынчангаш эжелекчи моолдарның шериг баштыңчызы Сүбедей-Маадырның ады барымдаалыг бадыткап турар бир херечизи ол.

Белер Баян-Тала дээрге ат, очулдурарга, Бай-Чер бо ат Баян-Таланың тытпып үезинден бээр, амга чедир эмес төөгү чажыттарын шыгжап чыдар. Оларны мен кысказы-өгбелерден дамчып келген арга даянып алгаш, бижидим. Бистиң үевиске чедир Баян-Тала чурттап чораан, шажын чүмчү, кыдат эмнелгениң дээ-азын дооскан, амгы үе-биле а, доктор-профессор эртем-лы-Лава чурттап чораан. Чо-ин адын кым-даа билбес, чү-мчү-Лава дижири... Бо лама би-ден Тибет чуртунче чорут-23 чыл иштинде чаңгыс-даа төрөөн Тывазынче чанып кел-доозуп алган. Дооскан сөө-безин эртем-билиниң шы-өреннип турган черинге, чур-чандырбайн, орта ажилдап калырын сүмелеп турган ир.

Мен Лава боду мынча хөй чыл-өөренип келгеш, чуртумну, ну, төрөлдөм сакты бер-чангаш келийн, ооң соонда ып көрейин деп, чанып, дедир келирин азап тургаш, чанар эрелди алган. Ол хире улуг иден кижини чааскаан ар эвес дээш, чедирип каа-лар Даль-Лаваның бир өөре-зинге дааскаш, чорудупкан дир. Оон үнерде, бир төве судур номнарлыг, янзы-бүрү-ларга дузалаар эмнерлиг, үезинин белеткээш, үш төве-айның чаазында, хүннүң эки-

Моол чуртундан байырыг-ылга үдеттирип, узун оруун ылап чорупкан. Тыва чур-ай ажыг чоруп чорааш, чедип-и. Удеп чораан оолдун чугаа-ле алырга, орук ара, аалдар-ирге, демги оол кымнар би-аныштырып чугаалаарга, ма-чүве дээр. Хоюн дөгерген, ш хонук хире дыштандырып, үезинин белеткеп бергеш, дээр. Шак мынчаар магалыг-ий төрөөн чуртунга чедип-и лама-дыр. Даль-Лава ол дедир чандырбайн, Баян-чурттуг уруг-быле өглеп-аш, олчаан арттырып алган. ол база шыырак эртемниг. ын адын кым-даа билбес, үр-шыва тоннуг чоруур боор-Тыва-Тоннуг дижири. Чоокка-чурттап чораан, узун чиңге, ашак чораан, мен безин-и мен. Урулгарының бирээзи-кады чаңгыс класска өөренип-вус. Адын Маадыр-оол дээр, ана хоорайда чурттап чоруур бай. Чогум Шыва-Тоннуг ат хевээр арткан. Улуг кижиге, адын адавас, Арган-Кы-еп, Баян-Тала чону шолалаар. аль-Лава өг-бүлелиг. Кыштаа-Таланың Улуг-Тейде. Ботта-ан төрөөн уруг-дарыы чок. азыраан оолдуг чораан. ТАР-и, Кызылдан ийи шагдаа кел-Кызылга шериг эмчизи болуп

ажылдаар бижиктиг келгеш, час-каар Шагаа сөөлүндө алгаш бар-ган. Ол-ла хевээр Баян-Талаже ээп келбээн. Контр херекке чыгаттыр-гаш, кажар арга-биле шак ынчаар хоругдаан. Каяа өлгенин кым-даа тодаратпаан, соондан барган дөр-гүл-төрели-даа ылаптаваан. Төп архивте намдары та бар, та чок. Бистиң чер чурттуг архивке ажил-дап турган Базыр-Давааевич ди-лээш тыппаан, узуткап каапкан хе-вирлиг азы өрттедипкен боор деп түңнелге келген кижиге.

2. Баян-Таланың Булуң-Терек суурундан хем куду 1 км четпес черде, та кайы үеде турган чүве, дойдан, даштардан туткан бажың-нар орну бар. Мен бичии турумда, элээн бедик турган. Даштарын тудугга ажыглаар дээш казып каапкан, ам мырыңай дескилежи чидериниң кырында келген.

Шаг-шаанда өгбелерден бис-тиң үениң өгбелеринге чедир дамчып келген чугаазындан алыр-га, борта шериг шивээзи турган чүве-дир. Тодарадып чугаалаарга, Чиңгис-Хаанның өөлөт шериглери-ниң шивээзи турган. Ону эртем-деннер шын тодарадып шинчиле-вээн. Бо шивээ Чадаана биле Хем-чик хемниң каттышкан белдириниң чоогунда чер.

Бир чылын кончуг улуг харлыг кыш болганда, хар хенертен эрээш, Хемчик, Чадаана хемнерге сыңыш-пайн, кончуг-даа улуг үер халавы болган. Шивээни долзуу-биле үер алган. Өгбелерниң чугаазындан алырга, ол үерниң им-демдектери чоокка чедир херечилеп турган. Бүгү үер хем иштинге сыңышпайн, кедээр хавакка чедип турган. Ха-мык шериглер чүгле боттары де-зил, тынныг үнген. Ок-чепсек, өске-даа херексел, эт-севин үер алгаш барган. Шак ындыг улуг когаралга таварышкан шериглер шивээзин кагган. Мен школага өөренип турумда, өөрүм оолдар ол шивээ орунундан херекке кедер чени-чок, илчирбе-биле кылып каан камгалап чени-чок тып эккеп турганын сак-тыр мен. Бир херечизи ол хевирлиг.

Ол шериглер үерден дезип, шивээзин каггаш, Дүвүрөң хову-зундан Ак-Шатче ажар өөлөт ажы деп баалык артыгышты аш-каш, Иймениң Баяжыдан, Ус ак-сынче чоруй барган-дыр. Оозун бодаарга, бо шивээге өөлөт ше-риглер турумчуп, та чеже чылдар-да чурттап турган чүве.

3. Төве-Хаяның девискээринде Чангаш дээр делгем шынаа бар. Бо-ла черлер Баян-Таланың девис-кээрлеринге хамаарып турган. Чангаш шынаазы чогаалчы М.Кө-желдейниң «Часкы хаттар» дээр тоожу номунун маадыры кайгал Куулар Барыңмааның чурту база бо болгай. Хемчик чоогунда Чана-гаш-Аксы деп чер бар. Аңаа безин 1 метр хире даштан кылган кижиге-көжээ чоокка чедир олурган чүве. Ол көжээниң ук-төөгүзү база кымга-даа билдинмес. Та кайы шаг-дан туруп келген кижиге-көжээ.

Эртемденнер-даа шинчилевээн... Сөөлүндө хенертен көзүлбейн бар-ган. Лама-башкы Куулар Орустун чугаазындан алырга, ол көжээни Кызылдың музейинден улустар келгеш, музейге кадагалаары-биле казып алгаш барган. Ол көжээни Куулар Орус хамаанчок, ооң ада-зы 93 харлыында мөчөөн, Куулар Дөңгүр-оол безин бичии оолчук тургаш-ла көргөн чораан. Ол көжээ шаанда эжеш турган дээр. Тенек оолдар буза шаап каапкан деп турар. Оозун бодаарга эр, кыс дүрзүлүг көжээлер хевирлиг.

Куулар Орус адашкыларның бодалы-биле бо көжээ бир-ле ажыттынмаан чажыттарны сөглеп турар дээр. Бир болза, ол көжээ-лерниң турган чериниң адаанда чер иштинде чажыттар бар. Кижиге бо-даарга, шын хевирлиг.

4. Дүвүрөң ховуларында кыры дески дорт, азында бедик даштар олуртуп каан базырыктар база бар. Чамдыктарының ортузу онгар, кыдыгылары дөң. Бир шагда казып турган хевирлиг. Шак мын-дыг базырыктар кедээр Хаялыг-Дагның үстүндө база бар. Бо базырыктар бир-ле чажыттарны шыгжап чыдарлар. Чеже ындыг базырыктар барын кым-даа шин-чилеп, ниити санын тодаратпаан. Ужуру болза, шупту чизе даңзыга тургу дег. Оларны кым тодарадып чизелээри, кымга-даа билдинмес.

5. Баян-Таланың кожазы Ийме-биле кызыгаарында шаанда «Он-дарлар Оваазы» турган Хемчик хемге үскен «Өртең-Оваа» дээр тейжигеш бар. Бо Овааны комму-наржаан Ондарлар боттары өртте-дипкен чүве-дир. Ынчангаш, ол тейни Өртең-Оваа дээр. Күчүлүг Хемчик хемни куду бадып оргаш, хенертен эггеш, Көк-Теректи куду алзы баткаш, Шом-Шумнун кончуг кадыр каскактарын дап-тал орту-зу-биле чара шапкаш, Изи-Кара-лааш, күчүлүг Улуг-Хемни дорт-ла үзе шаап, ындыкы талазында ча-лымнарга үскеш, доктааган болгай.

Аа өршээ! Өртең-Овааның би-чии чалымнарын чара шаап ча-дааш, кандыг кончуг хорадап ажыңган Хемчик чүве ийик. Оон-даа артык Шом-Шумнун кашпал-дарын чара шапкаш, Улуг-Хемге кээп доктаагаш, кылыы чазылгаш, Улуг-Хемден куспактангаш, эрге-ленип чассып чыдар. Хемчик хем анаа-бир хем эвес болдур ийин. Тываның улуг хемнериниң ийи ду-гаары. Мөңгүн-Тайганың мөңге меңгилеринден шулурткайнып кат-чып, эгезин ужук сыптаан, кайгам-чыктыг чараш ырларның аялгазын аялгап ырлап, таалап чыдар. «Аа Хемчим» ышкаш чараш аялгалыг ыр, Тывада ховар-ла боор. Ооң күүседикчизи Сергей ышкаш, бо чараш «Аа Хемчимни» амгы үе-ниң аныяк артистеринден чараш үн-биле күүседипкен ыраажылар чок деп, дорту-биле чиге сөглеп болур мен. Ооң ол чараш үнү, радио-телевидениеде шыгжаттынып

чыдар. Бодунуң чурук омур-хевир и чогу харааданчыг. Чүгле чараш үнү арткан.

Өртең-Оваа база анаа-бир тей эвес болдур эвеспе. Кайы-бир үе-шагда Баян-Тала девискээринге эртем-билигилер, үжүк-бижитиглер чурттап чорааннарның чажыттарын шыгжап, көргүзүп турар көрүнүктүг. Ооң чалым-хазында аңнар дүрзү-хевирин оюп көргү-зүп турар. Бо чуруктар чоокка чедир өңнүг турган. Ам-даа ора-сомазы бар хевирлиг чораан. Кырындан базар дээрге кадыр хаялар. Адаанда күчүлүг Хемчик ол хаяларны кезээ мөңгөде моң-нап, часкап турар. Ооң чоогунда чалбак хая черде чыдар. Ол хаяда бижиктер оюп бижип каан. Та кайы шагның бижиктери, кым-даа казып номчуваан. Эртемденнер (Москва-дан келген) бо бижиктерни чурукка тырттырып алгаш чоруткан. Чүү деп бижээни казып номчуттунмаан. Ол-ла олчаан чүү-даа билдинмес. Кым-даа ол эртемденнер-биле харылзажып, түңнелин дыңнаваан. Ам-даа ол бижиктер чажыттарын шыгжап алган чыдар. Ону кым-даа кадагалап камгалавын турар. Бо-ла хевээр чыдар болза, бир-ле шагда читсе хөңнү. Бо чер, күрү-нениң төөгү музейиниң чизе даңзыында та бар, та чок.

Өртең-Овааның кырындан хара-п көөргө, ында-хаа Хемчиктиң бо эзремине көстүп келир, хеме-дурту хире улуг балык турган чүве-дир. Мээң үемде улуг кырганнар көргөн боор чораан. Ол улуг ба-лыкка Баян-Таланың чурттакчыла-ры дегбес, чер-суг ээзи дээр. Ка-жан көстүп келирге, чоогундан көргөн чон ак чемин Хемчинче ча-жып, йөрээлдер номчуур турган. Ол чыл канчаар-даа чагай, бүгү-ле чүвөлөргө эки чыл болур турган дээр.

Мээң бодалдарым:

Шак мындыг билдингир шинчи-леп-даа, шинчилеттинмээн-даа шаг-төөгүнүң чажыттарын шыгжап чы-дар, ада-өгбелеривистиң арттырып каан алдын өртектиг тураскаал белектерин, кайда кылган-дыр ол-ла черлеринге кадагалап, күрүне хайгааралыг алган болза деп са-налдыг мен. Ниити даңзыы күрүне шагжамырынга чыткайлар-ла. Ооң бир чижээнге Чангашка турган даш көжээни туруп алгаш барганы херечилеп турар. Ол көжээни катап орнунга эккеп тургузуп, кадагалап кылыр болза эки, деп саналдыг мен. Амгы үеде чоокка чедир бүдүн делегейге билдинмейн турган каас-чараш бойдустуг, кайгамчыктыг алдын-биле шыптын-ган бурунгуларывыс чурттап чо-раанын херечилеп турар базырык-тарывысты, чер-черде даш көжээ-лерлиг чажыттарлыг тураскаалдар-лыг Тывавысты бүдүн делегейиң чоннары чаа дыңнап билип кааш, туристеп кээп турар-дыр. Ооң-биле кады бо 2010 чыл Туризм чылын Тывага чарлаан болгай. Келген туристер туруп апарган музейде чыдар тураскаалдарны көргөш, чүзүн сонуургап магадаар деп. Ол тураскаалдар каяа турган болдур, аңаа турган болза, туристер кээп көрүп, чурукка тырттырып, ол чер-ни чурттакчылары-биле чугаала-жып, каас-чараш бойдус-байлаан-даа сонуургап көргөй.

Мээң бо сүмелеримни төөгү тураскаалдарын харыылап кадага-лын холда алган Тываның үстүкү черлеринде ажилдап турар харыы-салгалыг удуртучулар кичээнге ай-ап, херек кырында амыдыралга боттандырып, түңнелден үндүрер боор дээрзинге чонумнун мурнун-дан күзөп каайн.

Сарыг-оол САНЧЫ.

Кызыл хоорай.

КИИРГЕН ҮЛҮГ-ХУУМ

Мен 1943-1944 чылдарда ачам, амам-биле кады хөй санныг бода, шээр малды Кызыл Шеригге белекке бээр-биле Абаканның демир-орук станциязынга чедир сүрүп турдувус. 1943 чылдың чайынында 906 баш, 1944 чылда 842 баш шээр малды Кызыл Шеригге дузаламчы кылдыр хүлээди берген бис.

Ол малдарны хүлээди берге-нивистиң дугайында Өвүр кожуун-нун партия архивинде херечилеп, бадыткап турар документилерден ушта бижилгелер кылгаш, Өвүр кожууннун тус черниң Төлээлекчи-лер хуралының таңмалыг бижин кошкаш, ТАР үезинде бүрүн эрге-лиг элчин — мээң ачам Монгуш Көк-оолович Чөкпектиң патриотчу чоруунун дугайында тодаргай бижик-чагааны Совет Чазакче чоруткан. Ооң түңнелинде ачамны Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени-биле база ТАР Ордени-биле шаң-наан. Ооң соонда чылдарда ачам «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» деп медаль-биле база шаңнаткан.

Бо шаңналдарда назы четпээн оглунуң, мээң киирген үлүг-хуум барын медегер билип чоруур мен. Мээң ада-ием Монгуш Көк-ооло-вич биле Хандыжал Байыровна-ның кады тырттырган чоруун, оларның дайын үезинде кылып тур-ган патриотчу ажил-херээн допчу-зу-биле бижээш, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң делгелгезинде салып, көргүзүп каан. Мээң амам хөй уруг-дарыгны азырап өстүрген Маадыр ие кижиге чүве. Бодум дайын соонда чыл-дарда ада-иемниң ажил-агыынга дузалажып, шору эр болуп, ээ-харысалга деп чүвени билип, өзүп келдим. Хандагайты суурнун 7 чыл школазын чедишкенин дооскаш, 1957 чылда Кызылдың кедээ-ажыл-агый техникумунга кирип алгаш, ону чедишкенин дооскаш, «Коммунизмниң оруу» колхозка баштай экономистеп, ооң соонда 14 чыл дургузунда бухгалтерлеп ажилдадым. Ажилдап турган чыл-дарымда колхозтун экономиктиг ажил-агыы быжыгып экижээн.

Мээң кызымаккай, үре-түң-нелдиг күш-ажылымны эрге-чагыр-га органнары болгаш хөй-ниити албан черлери бедии-биле үнелеп көргөш: «Ада-чуртун Улуг дайы-нының чылдарында шылгараңгай күш-ажылы дээш», «Ада-чуртун Улуг дайынынга Тиилелгениң 60 чыл ою», «Күш-ажылдың хоочу-ну», Тыва Республиканың «Шылга-раңгай күш-ажыл дээш», Россия-ның хамаарышпас профэвилелиниң «Россияның профэвилелдериниң 100 чыл ою» медальдары-биле шаңнаан.

Сеткилими чүден артык өөр-түп турар чүүл «Ада-чуртун Улуг дайынының хоочуну» деп хүндүлүг атка төлөптиг болганым. Тиилел-гениң 65 чыл оюнга мээң киирген эвээш-биче-даа бол, күш-ажылым — Улуг Тиилелгеде мээң үлүг-хуум боор деп, чоргаарланып чурттап чоруур мен.

Кертик-оол ЧӨКПЕК.

Кызыл хоорай.

ХЕРЭЭЖЕННЕР ЧӨВҮЛӨЛДЕРИ — ТУРИСЧИ СЛЕТТА

Чоокта чаа Тыва Республиканың Херээженнер эвилелиниң эгелээшкини-биле херээженнер чөвүлелдеринин Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 65 чылынга база Тывада Туризм чылынга тураскааткан бирги турисчи следу болуп эрткен. Дүрген эли («Дүргенский водопад») деп Тываның тергиин дээн чараш база республикада шуралгактыг чаңгыс черинге слет болуп эрткен. Ооң киржикчилерин Дүрген суму чагыргазының даргазы Сергей Ширижик, ооң социал политика талазы-биле оралакчызы Людмила Хаджиева уткуп алгаш, кожуунуң Культура бажыңының ажилдакчыларының концертин бараалгатканнар.

Турисчи слетка Тыва Республиканың ИХЯ талазы-биле херээженнер чөвүлели Кызыл хоорайның, Улуг-Хем, Тес-Хем, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Танды кожуун-нарның херээженнер чөвүлелдери, республиканың «Деткимче» төвү (Кызыл хоорай) киришкен.

Бирги мөөрейге — шаптараазыннар дилиндээн эртеринге эң эки үени ИХЯ-ның херээженнер чөвүлелиниң командазы көргүскен, хөглүглер эстафетазынга «Деткимче» төвүнүн командазы шылга-раан, а шериг-патриотчу ырлар күүселдезинге Улуг-Хемниң командазы тергидээн.

Республика чергелиг судья Олег Куштуг-оолдун организастаан спортчу мөөрейлеринин соонда, слеттун киржикчилери Дүрген хемниң шуралгаанга чедип, ооң

сериин суунга эштип алганнар. Арыг агаарга дыштанып, көк дээр адаанга танцы-самнааны — слеттун киржикчилеринин болгаш ооң организакчыларының сагыжынга өөрүшкүлүг сактыышкын болуп артып калган.

Херээженнер чөвүлелдеринин идепкейжи дээн улуг назылыг «Жигүүннеринге ТР-ниң Херээженнер эвилелиниң даргазы Раиса Күжүгет хүндүлел бижиктерни тывыскан. Олар дээрге чуртталгазының 27 чылын бүрүнү-биле херээженнер ажилынга бараалгаткан, Улуг-Хем кожуунуң Пенсионерлер ниитилелиниң даргазы Елизавета Шалган, РФ-тиң спорттунуң хоочуну, күш-культураның болгаш спорттун тергиини база күш-ажылдың хоочуну — Арина Дөнгүр-оол, республиканың «Деткимче» төвүнүн

херээженнер чөвүлелиниң даргазы Раиса Монгуш болгаш Танды кожуунуң херээженнер чөвүлелиниң идепкейжи кежигүүнери-дир.

Жюрииниң үндүрген түннелдерин езугаар ниити командалар аразында дөрткү черни Тес-Хем кожуунуң, үшкү черни Танды кожуунуң, ийги черни «Деткимче» төвүнүн херээженнер чөвүлелдери ээлээн. Олар шупту ТР-ниң Херээженнер эвилелиниң дипломнары болгаш өртектиг белектери-биле шаңнаткан. Республиканың Херээженнер эвилелиниң бирги турисчи следунуң тиилекчизи Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның херээженнер чөвүлелиниң командазы болган. Команданы херээженнер чөвүлелиниң даргазы Лада Оюн баштаан. Тиилекчи командада дипломнары тывыскан база ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының «Красноярское Загорье» санаторийже (уруглар дыштаныр) путевкалары-биле шаңнаан. Слетка тиилээш алган путевкаларын команда бодунун ажил-хүлээлгезин күүседип тургаш амы-тынындан чарылган ИХЯ ажилдакчыларының уругларынга бээрин шийтпирлээн.

Ролан НОРЗАТ,
Тыва Республика талазы-биле
ИХЯ-ның парлалга албаны.

Следтун шаңналдарына төлөптүг болган киржикчилер.

МИНУСИНСКИДЕ БАЖЫҢ САДЫП

Минусинскиде бажың садып турар. Бажында суг болгаш чылыг туалет бар. Печка-биле одаар. Эки оор Огородта кудуу бар. Баян, подвал болгаш ажил-аг бар. **Харылзажыр телефоннар:** 8391-322-0840 (Минусинск), 8923-264-8272 (Кызыл).

2010 чылдың октябрь 10-да Тыва Республиканың Улуг Хуралының (Парламент) соңгу суртаалдар материалдарны белек чагыгларны «Искра» КХН хүлээп ап тур

Чагыс санныг продукцияның ажилының өртээ; хуураа, А4, офсет саазыны) — 1,5 рубль, дептержигеш (арыннарлыг, будуктуг 2-2) 1,5 рубль, чыпшычак үндээ — 0,5 рубльден.

Чагыгларны дараазында телефоннарда хүлээп ап тур: 32-50-07, 8 (3812) 32-50-09 азы адреси: 644046 (Ипподромная кудумчузу, бажың 2. корп.1)

2010 чылдың октябрь 10-да Тыва Республиканың Улуг Хуралының (Парламент) суртаал материалдарын парлаарга талазы-биле ажилдарны күүседиринге беленин «Омск бажыңы» ААН дыңнадып тур.

Үндүрүлгениң техниктиг характеристиказы (хемчээли, будуктуг, саазының хевири)	25,0 муң экземпляр	50,0 муң экземпляр
А3-4, будуктуг 4-4, солун саазыны	0-89 рубль	0-71 рубль

Кызылда — автобустуг экскурсия

Тываның найысылалына шупту күзүлдиг кижилерге автобустуг экскурсияны организастаан. Туризм чылында Тываның найысылалының аалчыларын болгаш со-нуургалдыг кызылчыларны Кызыл хоорайның онза солун черлери-биле автобустуг экскурсияны организастап эгелээн. Ындыг аян-чорукту «Туризмни хөгжүдөр төп» муниципалдыг автономнуг албан чери организастап тургускан.

Бирги экскурсияның киржикчилери Кызылдың №8 школазының чанында лагериниң уруглары болган. Олар «Арат» Малчын тураскаалыга болгаш Кундустуг аржаанынга чорааннар. Оларның кайызы-даа «Тос эртинге» деп онза солун черлериниң конкурзунда кирип турар. Бөлүктү профессионал экскурсия башкарыкчызы үдөп чораан болгаш тураскаалдыг черлериниң дугайында тодаргай лекцияны кылып берген, ол аян-чорук чүгүле ийи шак болган.

Экскурсия чорударына автобустарны «Кызылдың КПАБ» МКБ-ден МАА арендап ап турар.

Экскурсияның өр болган.

Япон делегациясы Тывада

Хөмүр-даш төлө-лазы-биле Японияны корпорациязы Mitsui & Co (Yukio Takebe) уду делегация 946 тонна делегейде эң-не у, кокстуг хөмүр-даш зырадып турары-биле Кызыл-Куз-орук шугумунун ору баар, а база катты корпорациясында Енисей үлетпүр ко-удуртулгазы-биле чыныгы кынарны чорудар парлалга албаны ды

УСТУУ-ХҮРЭЭ: АЧЫ-ДУЗА АКЦИЯЗЫ УЛАМЧЫЛАП ТУРАТ

Июль 20-де Күрүнениң телерадиокомпаниязының конференц-залында бүгү-делегей чергелиг дириг хөгжүмнүн болгаш чүдүлгениң «Устуу-Хүрээ» фестивалының төлөвилелиниң автору Игорь Дулуш-биле парлалга конференциязы болуп эрткен.

Аңаа И.Дулуш бо чылдың июль 4-8 хүн-неринде болуп эрткен XII фестиваль-марафонун түннелдерин журналистерге таныштырган. Фестиваль хүннеринде хүрээ ту-дуунга чонун кириген өргүүдели ниитизи-биле 76000 рубль болган. Келир айда, август 14-тен эгелеп, хүрээниң одалга системазын база шалазын кылып эгелээр. Аңаа 45 ту-дугжу (оларның 15-и эки тура-биле) ажил-даар. Эгезинде тудугжуларның саны 450

турган дээрзин билер бис. Ханаларга уран чурулга болгаш шимелде ажилдарын эң шыырак талантылыг чурукчулар болгаш ус-шевер даараныкчылар кылыр. Ук ажилдар-ны кылыр дозу-будук, пөс-таавы кончук нарын, оларның өртээ улуг. Тудуг матери-алдары ам-даа хөй хереглеттинип турар.

Устуу-Хүрээниң тудуун соок дүшпээнде шалыпкын доозар сорулга-биле ачы-буян акциязы ам-даа уламчылап турар. Ол дуга-

йында массалыг информация чепсектеринге чырыдар ужуруг дээрзин парлалга конфе-ренциязының киржикчилеринге И.Дулуш чугаалаан. Республиканың бүгү кожуун, суурларында чурттап турар буяныг, ак сет-килдиг улуг, бичи чонну тудуг ажилдарына «Далайга дамды дуза» кылдыр эвээш-биче-даа болза үлүүн кириштиреринче кыйгы-рып, ук төлөвилелдин агар санынче шилчи-дилге кылып реквизииттерин бистиң солуну-вуска парлап бээрин дилээн. «Устуу-Хүрээ-ниң» дугайында материалдарны доктаамал чырыдып турарывыс дээрге, чоннун тудуун-га үлүг-хууусту кириштирип турарывыс ол дизе, частырыг болбас.

«Устуу-Хүрээниң» рекви-ТРОО ОТО «Устуу-Хүрээ» Тувинская республиканская организация «Общественное объединение «Устуу-Хүрээ» ИНН 1701038396; КПП 1701051700003178; рс 4070381041 Восточно-Сибирском банке С.г. Красноярск; кс 301018108000040407627

Туда төлөлгени дараазынд-лыр: 667000, Тыва Республика-рай, Шетинкин-Кравченко к-дугаарлыг бажың, Тываның К-мониязы.

Харылзажыр телефоннары: 2-15-20. Сайт <http://ustuhure.ru>. Буяныг үүлө-херекке кир-жынар!

Светлан

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агы — 2-17-09 очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7080. Чагыг 87. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО «Т Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдыл массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызын Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» со чылдың май 14-те эде бүрткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 317: ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезин (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынга болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторла харылаар.